

AŞK AHLAKI'NDAN TÜRKİYE'DE ÇAĞDAŞ DÜŞÜNCE TARİHİ'NE: TÜRK SOSYOLOJİSİ'NDE HİLMİ ZİYA ÜLKEN

Yücel BULUT*

Özet

Hilmi Ziya Ülken'in, sosyolojinin Türkiye'deki gelişimine -gerek kurumsal ve gerekse de teorik anlamda- yaptığı katkılar saymakla bitmez. Yalnızca uğraş verdiği disiplin çerçevesinde akademik üretimlerde bulunmakla kalmamış; Türkiye'de sosyolojinin [ve felsefenin] kurumlaşması amacıyla dernekler ve enstitüler kurmak, dergiler çıkarmak ve var olanların daha da gelişebilmesi ve uluslararası akademik çevrelerle iletişime girebilmesi için yoğun uğraş vermiştir. Bu çerçevede, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Kürsüsü'nün yeniden kurumlaşmasında etkin bir rol oynamıştır. 1942'den başlayarak 1968'e kadar yayınlanan Sosyoloji Dergisi'ni yayın hayatına kazandırmıştır. Türkiye'de toplumun sosyolojik bilgisinin üretilebilmesi için araştırma enstitülerinin kurulmasına öncülük etmiştir. Türkiye'de sosyal bilimler alanında çalışma yapanların birbirlerinden haberdar olmaları ve birbirlerine destek olmaları için derneklerin kurulması gerekliliğine olan inancını daima dile getirmiş, bu düşüncelerini gerçekleştirebilmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bir diğer önemli katkısı da, Türkiye'de sosyolojiyle uğraşanların dünyadaki sosyolojik -ve hatta felsefi- gelişmeleri en hızlı ve en geniş biçimde takip edebilmeleri temin eden yayınlardır.

Bu yazıda, Hilmi Ziya Ülken'in hayat hikâyesini anlatmak, eserlerinin bir bibliyografyasını sunmak veya kaleme aldığı sosyoloji ders kitaplarından hareketle 'sosyoloji anlayışı'ni ansiklopedik bir biçimde tanıtılmaktan ziyade, belli eserleri merkeze alınmak suretiyle, Türk devleti ve toplumunun -hayatî önemde gördüğü- kimi sorunlarına ilişkin sosyolojik yaklaşımları tahlil edilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Hilmi Ziya Ülken, Ziya Gökalp, Türkiye'de Sosyoloji, Çağdaşlaşma, Prens Sabahattin (Sabahattin Bey).

* Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.
İletişim: yucelbulut@gmail.com

FROM 'LOVE ETHIC' TO 'THE HISTORY OF CONTEMPORARY THOUGHT IN TURKEY': HILMI ZIYA ULKEN IN TURKISH SOCIOLOGY

Abstract

*Hilmi Ziya Ulken is an important figure in the history of Turkish sociological thought due to his institutional and theoretical contributions. He did not merely supply academic works and materials to his discipline but spent his lifetime establishing and developing associations, institutes and periodicals. In this respect, Ulken played a vital role in the re-institutionalization process of the Department of Sociology in the Faculty of Letters of Istanbul University. He was also the founder of a journal named *Sosyoloji Dergisi* [Journal of Sociology], published between the years 1941 and 1968. Ulken believed that there was a need for coordination and cooperation among Turkish sociologists. In order to maintain such a milieu, he encouraged establishing associations and institutes. Hilmi Ziya Ulken insisted that Turkish sociologists become familiar with the world's sociology and philosophy literature. He therefore championed periodicals in the bid to to achieve the above-mentioned familiarity.*

In this article, beyond telling the life story of Hilmi Ziya Ulken together with his bibliography, his sociological views on the central problems of Turkish state and society are analysed through his works.

Keywords: *Hilmi Ziya Ulken, Ziya Gökalp, Sociology in Turkey, The History of the Contemporary Thought in Turkey, Prince Sabahattin (Sabahattin Bey).*

Merhum Erol Güngör, "...Hilmi Ziya Ülken uzun yıllar Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Kürsüsü başkanlığı yapmış, telif ve tercüme eserleri ile Türk sosyoloji literatürünün büyük bir kısmı onun kaleminden çıkmıştır. Sosyolojiden çok felsefeye ilgi duyan ve o sahada eser vermeye çalışan Profesör Ülken yine de Türkiye'de sosyolojiyi doktrinci olmayan bir açıdan ele alan bol neşriyatıyla Batı kaynaklarını iyi anlayıp iyi anlatmasıyla, bu arada Türk cemiyetinin târihî gelişmesi ve Türk düşünce târihi üzerindeki geniş bilgisi ile önemli bir yer işgal eder."¹ derken, Hilmi Ziya Ülken'in hem Türk düşünce tarihi içerisindeki yerine ve önemine değinmekte, hem de onun çok yönlülüğüne dikkat çekmekteydi.

¹ Erol Güngör, "Türkiye'de Sosyal İlimler", *Dünden Bugünden: Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 1995, s. 39. [Not: Bu çalışmada yapılan bütün alıntılarda, alıntı yapılan yazarların orijinal imlalarına sadık kalınmıştır.]

Yine Baykan Sezer, ondan, “Hilmi Ziya Ülken belli dönemde aynı anda bir başına Türk sosyolojisini temsil etmiştir. Yaşam öyküsü yalnızca Türk sosyolojisini değil, Türk Üniversite tarihini de anlamamıza yardımcı olmaktadır. Kısaca söylemek gerekirse Hilmi Ziya Ülken belli bir dönemin Türk düşünce, Üniversite ve sosyoloji serüvenini kendi kişiliğinde temsil etmektedir.”² şeklinde bahsetmektedir.

Hilmi Ziya Ülken üzerine yazılan herhangi bir yazıda ya da onu konu alan herhangi bir araştırmada ilk elde belirtilen husus, onun çok velûd bir yazar ve çok yönlü bir düşünce adamı olduğudur. Gerçekten de Hilmi Ziya, eser vermeye başladığı 1910’lu yılların sonlarından 1974’teki vefatına kadar süren yarım asrı aşkın süre içerisinde edebiyattan felsefeye, psikolojiden coğrafyaya, mantıktan sosyolojiye kadar pek çok bilim dalında yüzü aşkın kitap, bini aşkın makale telif etmiş, çeviriler yapmış, ulusal ve uluslararası sosyoloji ve şarkiyatçılık kongrelerinin tertibinde etkin roller üstlenmiş, tebliğler sunmuş, dergiler çıkarmış,³ çeşitli dergi⁴ ve gazetelere⁵ yazılarıyla katkıda bulunmuş, felsefe ve sosyoloji dernekleri kurmuş,⁶ birçok farklı şehir ve lisede⁷ -felsefe, sosyoloji, ahlak, psikoloji, mantık, tarih, coğrafya vb. derslerde- hocalıklar yapmış, edebiyat alanında yalnızca eleştirel yazılar yazmakla yetinmeyerek bizzat edebî eserler kaleme almış, resim yapmış, “olağanüstü gayretleri”⁸ ile İstanbul Üniversitesi’nde Sosyoloji Bölümü’nün ikinci kez kuruluşunu gerçekleştirmiş, 1940’ların sonundan itibaren İslam

² Baykan Sezer, “Hilmi Ziya Ülken”, Hilmi Ziya Ülken, *Dünyada ve Türkiye’de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları*, İstanbul: Kitabevi, 2008, s. vii.

³ Örneğin, henüz lise öğrencisi iken İstanbul’un işgal altında olduğu yıllarda çıkardığı *Anadolu*, 1922’de halasının oğlu ile birlikte çıkardığı *Mihrap*, 1938’de Nurullah Ataç, Sabahattin Eyüboğlu ve Celaleddin Ezine ile birlikte çıkardığı *İnsan* ve 1942’de Sosyoloji Bölümü’nün yayın organı olarak çıkardığı ve Fakülte’deki görevlerinden uzaklaştırıldığı 1960’a kadar da yöneticiliğini yaptığı *Sosyoloji Dergisi*.

⁴ Örneğin, *Mihrap Mecmuası*, *Gayret Mecmuası*, *Türk Dili Mecmuası*, *Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası*, *Bilgi Dergisi*, *İş Dergisi*, *İş ve Düşünce*, *Şarkiyat Mecmuası*, *Eğitim Hareketleri*, *Yeni İnsan*, *Sosyoloji Dünyası*, *Hisar*, *Felsefe Yıllığı*, *Doğu ve Batı* vb.

⁵ Mesela *Yeni Sabah* gazetesi (1949-1957 yılları arasında).

⁶ Örneğin, 1927’de Servet Berkin ile birlikte kurduğu Felsefe ve İctimaiyat Cemiyeti.

⁷ Bursa, Ankara ve İstanbul’da Galatasaray, Kabataş, Işık, İstanbul Erkek, Ankara Lisesi, Bursa Lisesi vb. okullarda öğretmenlikler yaptı.

⁸ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü için Hilmi Ziya Ülken’in önemi hakkında bkz.: İsmail Coşkun, “Sosyoloji Bölümünün Tarihine Dair”, İsmail Coşkun (yay. haz.), *75. Yılında Türkiye’de Sosyoloji*, İstanbul: Bağlam Yay., 1991, s. 13-23.

düşüncesi ve felsefesi alanında dersler verdiği AÜ İlahiyat Fakültesi'nde 1959'da kısa bir süre için fakülte dekanlığı görevinde de bulunmuş⁹ bir akademisyen portresi çizmektedir.

Hilmi Ziya Ülken, Osmanlı İmparatorluğu'nun henüz varlığını devam ettirdiği bir dönemde, II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında doğmuş (1901)¹⁰ ve

⁹ Bilindiği gibi Hilmi Ziya, 27 Mayıs 1960 askeri darbesi sonrasında, kamuoyunda 147'ler olarak bilinen grup içerisinde değerlendirilmiş ve İÜEF Sosyoloji Bölümü'ndeki akademik hayatına son verilmiştir. Bu tarihten sonra Ülken, yalnızca AÜ İlahiyat Fakültesi'ndeki derslerine devam etmiştir. 1962'de ilgili kanunun yürürlükten kaldırılmasına ve İÜEF'ndeki görevine avdet etme imkânı doğmasına karşın akademik uğraşlarını, 1973'deki emekliliğine kadar AÜİF bünyesinde sürdürmeyi tercih etmiştir.

¹⁰ 3 Ekim 1901'de İstanbul'da doğan Hilmi Ziya Ülken'in babası eczacı ve dışçı mektebi uzvi kimya öğretim üyelerinden Alanyalı Mehmet Ziya Bey, annesi Müşfika Hanımdır. Büyükbabası Abdurrahman Hilmi Efendi Sultan Aziz zamanında gümrük idaresi müdürlerinden iken, Şair Kazım Paşa ile birlikte Sadrazam Ali Paşa'yı hicvetmeleri sebebiyle Yanya'ya sürülmüşlerdir. Annesinin büyükbabası Kerim Hazret ise, Sultan Mecid zamanında 1856 Kırım Savaşı dolayısıyla çocuklarının Rus Çarlığı tarafından Osmanlı Türklerine karşı askere alınmaması için Kırım'dan Türkiye'ye göç etmiş ve büyük oğlu Salih Efendi ile birlikte İstanbul'da kürk ticareti yapmıştır. Ortanca oğlu Abdurrahman (Prof. Kerim Erim'in büyükbabası) ise pašalığa kadar yükselmiştir. Hilmi Ziya, ilköğrenimini özel Tefeyyüz Mektebi'nde, orta ve lise öğrenimini de İstanbul Sultanisi'nde tamamladı. 1918'de Tıp Fakültesi'ne girmesine rağmen, babasının ısrarı, kendisini orta öğreniminde etkileyen matematik öğretmeni Bedi Bey ve tarih öğretmeni Emin Ali Beylerin öğretilerine yenik düşmüş, araya kronik bronşit ve astım hastalıkları da girince Hilmi Ziya, yine öğretmeni Hamit Ongunsu'nun danışmanlığıyla Siyasal Bilgiler Fakültesine (Mülkiye) başlamıştır. 7 Haziran 1921'de açılan sınavı kazanarak İÜEF Beşeri Coğrafya kürsüsü asistanlığına tayin edildi. Bu fakültenin memuru olan Ragıp Hulusi (Özden), o sırada Avrupa'ya gönderildiği için bir süre de kütüphane memuru vekilliği ile görevlendirildi. Bu arada 1922'den 1924'e kadar Edebiyat Fakültesi Felsefe Şubesine devam ederek Felsefe Tarihi, Ahlak Sosyolojisi derslerinden imtihan verip sertifika aldı. Şubat 1924'de Bursa Lisesi Coğrafya, Eylül 1924'de Ankara Lisesi Felsefe ve Sosyoloji öğretmenliğine ve ek görev olarak Ankara Erkek Öğretmen Okulu Tarih ve Coğrafya hocalığına terfian nakledildi. 1925'de Ankara Lisesi Felsefe ve Sosyoloji hocalığını ek görev olarak üzerine alarak Maarif Vekaleti İstatistik Müdürlüğüne, 1926'da da yine esas görevine ek olarak aynı vekaletin sicil (özlük) şubesi müdür vekilliğine ve yeni kurulan Talim ve Terbiye Dairesi Tercüme Bürosu azalığına getirildi. Bu görevden kendi isteği ile Eylül 1926'da İstanbul Lisesi Felsefe ve Çapa Kız Öğretmen Okulu Psikoloji ve Tarih dersleri öğretmenliklerine nakledildi. 1930'dan 1933'e kadar Galatasaray ve Kabataş liselerinde Sosyoloji ve Felsefe, Özel İstiklal ve Işık Lisesi, Şişli Terakki Lisesi (1. defa 1932'den 1933'e kadar, 2. defa 1940'dan 1943'e kadar) felsefe hocalıklarını da deruhte etti. 1932 ve 1933 yıllarında yayınladığı *Umumi İçtimaiyat* ve *Türk Tefekkürü Tarihi* kitabı Mustafa Kemal tarafından beğenildiği için Maarif Vekaleti hesabına tetkikler yapmak üzere

II. Abdülhamid'in tahtan indirilişi, 31 Mart Vak'ası, II. Meşrutiyet'in ilanı, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı gibi gerek Osmanlı Devleti, gerekse de tüm dünya üzerinde etkili olmuş bir dizi önemli olayın gerçekleştiği bir süreçte çocukluk ve gençlik yıllarını yaşamış ve ilk, orta, lise ve üniversite eğitimini almıştır. İmparatorluğun tasfiye sürecine ve yeni cumhuriyetin kuruluş mücadelelerine şahit olmuştur. 1919'da ve 1920'li yılların başında Anadolu hareketi içerisinde bulunmuştur. Henüz lise yıllarında iken, arkadaşlarıyla birlikte "Anadolu'yu kurtarmayı amaçlayan bir örgüt kurarlar, ama yakalanıp disiplin kuruluna verilirler."¹¹ Mütareke yıllarında arkadaşı Reşat Kayı ile birlikte *Anadolu* dergisini (el yazma) 12 sayı çıkarır. 20'li yılların başlarında, *Dergah*, *Mihrab* ve *Anadolu Mecmuası* dergilerinde Anadolu kültürü üzerine yazıları yayınlanır. Özellikle 1930'lu yıllarda Ahmet Ağaoğlu, Mükrimin Halil Yinanç, M. Şekip Tunç, Peyami Safa gibi isimlerle ev sohbetlerinde sık sık bir araya gelmesi¹² dikkat çekicidir. Hilmi

Almanya'ya gönderildi. Burada bir yıl kaldıktan sonra İstanbul'a döndü. Edebiyat Fakültesi Türk Tefekkürü Tarihi doçentliğine ve 1936'da ek olarak İçtimai Doktrinler Tarihi öğretim üyeliğine atandı. 1940'da o zaman İÜ'nde bulunan Prof. Ernest Von Aster'in teklifi üzerine felsefe profesörlüğüne seçildi. 1941'de de profesörlüğü tasdik edildi. 1942'de eski derslerine ilaveten sosyoloji kürsüsü profesörlüğünü de deruhte etti. 1944'te Teknik Üniversite mimarlık bölümü Sanat Tarihi Profesörlüğünü de ek görev olarak kabul etti. Bu vazifesi 1948'de sona erdi. 1945-1949 arasında Sosyoloji derslerinin yanında "Değerler Nazariyesi" ve buna giriş olarak "Bilgi Nazariyesi" derslerini de verdi. Ayrıca Von Aster'in kürsüsüne bağlı olmak üzere Mantık Tarihi okuttu. Üniversitelerin özerklik kazanması üzerine, yeniden düzenlenen ders programlarında kendisine Ahlak Umumi Felsefe kürsüsü ayrıldı. 1951-1955 yılları arasında ise yalnızca Sosyoloji okuttu. 1954'de İÜEF'ndeki Sosyoloji derslerine ek olarak Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde felsefe profesörlüğü de yapmaya başladı. 1957'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ordinaryüs profesörlüğüne yükseltildi. Milli Birlik Komitesi'nin çıkardığı 27 Ekim 1960 gün ve 114 sayılı, kamuoyunca 147'ler olarak anılan kanuna Hilmi Ziya da dâhil edilmiştir. Ancak özel bir madde ile İÜ'ndeki Sosyoloji Bölümündeki görevleri üzerinden alındı ve sadece AÜİF'ndeki felsefe derslerine devam etti. 1962'de bu kanunun yürürlükten kaldırılmasına karşı İstanbul'daki görevine dönmeyi kabul etmedi. Yalnız İlahiyat Fakültesi ordinaryüs profesörlüğüne devam etti. 23.6.1959'de İlahiyat Fakültesi dekanlığına seçildiyse de, kısa bir süre sonra, 23.10.1959'da bu görevinden istifa etti. 1973'de bu fakülteden emekliye ayrılınca kadar çeşitli uluslararası kongre ve seminerlere katıldı ve 5 Haziran 1974'de vefat etti.

¹¹ Gülseren Artunkal, "Hayatı ve Eserleriyle Babam Ülken", *Sosyoloji Konferansları*, 1979 Yılı, 17. Kitap, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji Enstitüsü Yay., 1979, s. 2.

¹² Hatice Ülken, "Eşim Hilmi Ziya'nın Özel Hayatı", *Sosyoloji Konferansları*, 17. Kitap, s. 9.

Ziya Ülken'in bu yıllarda beraber olduğu aydın çevresiyle ilişkisi sonraki yıllarda da sürecektir.

1920'li yılların ikinci yarısından itibaren öğretmen olarak, Cumhuriyet'in eğitim alanında duyduğu ihtiyacın karşılanmasında görev almış ve çeşitli liselerde felsefe, mantık, sosyoloji, ahlak, coğrafya gibi dersler vermiştir. 1933'te İstanbul Üniversitesi'nin düzenlenmesinden sonra kendisine görev verilmiş ve daha sonraki yıllarda da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nün ikinci kez kuruluşunda kendisinden hizmet istenmiştir.

İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin çok partili hayata geçmeye karar verdiği yıllarda Hilmi Ziya Ülken, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'ndeki görevini sürdürmüştür. 27 Mayıs 1960 askeri darbesi sonrasında ise "147'ler hadisesi ile" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'ndeki görevinden uzaklaştırılmıştır. Fakat 1940'ların sonundan beri ders vermekte olduğu Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki derslerine devam etmesinde bir sakınca görülmemiştir. Sonraki yıllarda İstanbul Üniversitesi'ndeki görevine dönmesi teklif edilmesine karşın, bu teklifleri kabul etmeyerek çalışmalarını, emekliliğine dek, İlahiyat Fakültesi bünyesinde kalarak sürdürmeyi tercih etmiştir.

Hilmi Ziya'nın Türk Sosyolojisinin Gelişimine Yaptığı Katkıları

Hilmi Ziya Ülken'in sosyolojinin gerek kurumsal gerekse teorik anlamda gelişimine yaptığı sayısız katkıları söz konusudur. Yalnızca uğraş verdiği disiplin çerçevesinde akademik üretimlerde bulunmakla kalmamış ve Türkiye'de sosyolojinin [ve felsefenin] kurumlaşması amacıyla dernekler ve enstitüler kurmak, dergiler çıkarmak ve var olanların daha da gelişebilmesi ve uluslararası akademik çevrelerle iletişime girebilmesi için de yoğun uğraş vermiştir. Bu çerçevede, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Kürsüsü'nün, Ziya Gökalp sonrasında, akademik anlamda yeniden kurulmasında ve kurumlaşmasında etkin bir rol oynamıştır. 1942'den başlayarak 1968'e kadar yayın hayatını sürdüren *Sosyoloji Dergisi*'nin¹³

¹³ *Sosyoloji Dergisi* ve içeriği hakkında bkz. Tülay Kaya, "İçtimaiyat'tan Sosyoloji'ye: İÜEF Sosyoloji Bölümü'nün Tarihine ve *Sosyoloji Dergisi*'ne Dair", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2008, c. VI, sy. 11, s. 713-730.

kuruculuğunu ve derginin ilk 15 sayısının (1942-1960) da yöneticiliğini yapmıştır. Türkiye’de sosyolojinin ve toplumun sosyolojik bilgisinin üretilmesi için araştırma enstitülerinin¹⁴ ve Türkiye’de sosyal bilimler ve felsefe alanlarında çalışmalar yapanların birbirlerinden haberdar olmaları ve birbirlerine destek olmaları için derneklerin kurulması gerekliliğine olan inancını daima dile getirmiş ve bu düşüncelerini gerçekleştirebilmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu çerçevede; Gökalp’in kurmuş olduğu ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında koşulları nedeniyle faaliyetleri kısa ömürlü olmuş Darü’l-İçtimaiyat Mesaisi’nin (Sosyoloji Enstitüsü’nün) 1960’daki yeniden kuruluşu ve Türkiye’de sosyoloji alanında çalışmalar yapan tüm düşünür ve akademisyenlerin bir araya gelmesini ve birbirlerinden ve çalışmalarından haberdar olmalarını sağlayacak ve Türkiye’de sosyoloji disipliniyle uğraşanların dayanışmasını temin edecek olan Türk Sosyoloji Cemiyeti’nin 1949’da kurulması için öncülük yapmıştır.¹⁵

Hilmi Ziya Ülken, Türkiye’de sosyolojinin kurumlaşabilmesi için uluslararası sosyoloji çevreleriyle ilişki içerisinde olunması gerektiğine olan inancının bir karşılığı olarak, uluslararası sosyoloji cemiyetlerine üye olmuş, yöneticilik yapmış, uluslararası sosyoloji kongrelerine katılmaya özen göstermiş ve hatta bu kongrelerden birisinin de Türkiye’de yapılmasını temin etmiştir.¹⁶

¹⁴ Hilmi Ziya Ülken, ‘memleketin içtimai monografisi’ni yapmak amacıyla bir araştırma enstitüsüne ihtiyaç olduğunu ve bunun yalnızca şahısların ve hatta üniversitelerin katkısıyla kurulup gelişmeyeceğini, devletin bu konuya destek vermesinin şart olduğunu düşünmektedir. Gerek Türkiye’nin toplumsal yapısını araştırarak böyle bir araştırma kurumuna duyulan acil ihtiyaç ve gerekse de bu tarz bir araştırma enstitüsünün hangi yöntemler esasında ve nasıl çalışabileceğine, nasıl örgütlenebileceğine ilişkin görüşlerini Milli Eğitim Bakanlığı’na hitaben yazdığı uzunca sayılabilecek bir dilekçe-makale tarzında bir yazıyla dile getirmiştir. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, “Milli Eğitim Bakanlığı Yüksek Makamına”, *Sosyoloji Dergisi*, 1954, sy. 4, s. 59-66. Bu bağlamda, Gökalp’in kurmuş olduğu ve savaş koşulları nedeniyle faaliyetleri kısa ömürlü olmuş Darü’l-İçtimaiyat Mesaisi’nin (Sosyoloji Enstitüsü’nün) ikinci kuruluşunu 1960’da yapmıştır.

¹⁵ 2.12.1949 tarihinde kurulan Türk Sosyoloji Cemiyeti’nin kuruluş hikâyesi için bkz. Hilmi Ziya Ülken, “Türk Sosyoloji Cemiyeti”, Hilmi Ziya Ülken, *Dünyada ve Türkiye’de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları*, s. 28-32. Cemiyetin kurucu azaları şu isimlerden oluşmaktaydı: Kazım Sevinç Altınçağ, Hazım Berge, Nezahat Nurettin Ege, Selmin Evrim, Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, Ali Fuat Gedik, Keise İdalı, Nebahat Hamit Karaorman, Ali Rıza Korap, Nurettin Şazi Kösemihal, Hüseyin Nail Kubalı, Cemil Sena Ongun, Yahya Saim Ozanoğlu, Cahit Tanyol, Nahit Tendar, Hilmi Ziya Ülken.

¹⁶ UNESCO’nun teşvik ve yardımlarıyla 1949’da kurulan Milletlerarası Sosyoloji Cemiyeti için bkz. Hilmi Ziya Ülken, “Milletlerarası Sosyoloji Cemiyeti”, Hilmi Ziya Ülken,

Fakat herhalde en önemli katkısı, Türkiye'de sosyolojiyle uğraşanların dünyadaki sosyolojik (ve hatta felsefi) gelişmeleri en hızlı ve en geniş biçimde takip edebilmelerini temin eden yayınlarıdır. Onun yayınları, felsefe, ahlak, psikoloji, mantık ve sosyoloji gibi disiplinlerde ciddi bir boşluğu doldurmuştur. Bu yönüyle “Hilmi Ziya Ülken”, Baykan Sezer'in cümleleriyle;

“sosyolojiye kendi temelini kazandırmak zorunda kalmıştır. Hilmi Ziya Ülken'in sosyolojiye temel olacak çalışmaları Türkçe'ye kazandırma çabaları boşuna değildir. Sosyoloji el kitabından sosyoloji sözlüğüne tüm çaba onun omuzlarına yüklenmiştir. Kendisini sosyolojimizin ikinci kurucusu saymamız rastgele bir yargı değildir. Ayrıca sosyolojiye gerekli temeli kazandırarak belli koşullardan bağımsızlaşmış varlığını kendi başına sürdürebilmesine olanak hazırlamıştır. Ankara'da sosyoloji kürsüsünde çeşitli kopukluklara, İstanbul'da 1960 sonrası çeşitli olaylara karşın sosyoloji varlığını sürdürebilmesini Hilmi Ziya Ülken'in bu çabasına borçludur. Kaçmazoğlu'nun değindiği Hilmi Ziya Ülken'de görülen zenginlik ve çeşitlilik, “sosyolojiyi Türkiye'de yoktan var etmek çabasının sonucudur.”¹⁷

Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları, s. 18-22. Yine UNESCO'nun katkılarıyla kurulmasına çalışılan bir Milletlerarası İçtimai İlimler Enstitüsü'nün çalışmalarından söz etmektedir. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, “Milletlerarası Sosyoloji Enstitüsü”, s. 23-27. 1949'da kurulan bu yeni Cemiyet, Fransız sosyal bilimci Rene Worms tarafından 1893 yılında kurulan Institut International de Sociologie [Milletlerarası Sosyoloji Enstitüsü]'nden farklıdır. Kurulan yeni Cemiyet, ilkini ‘ayrı bir milletlerarası teşekkül olarak tanımak istemediği için, o tarihten [1949'dan] beri iki cemiyet arasında bir anlaşmazlık’ bulunmaktaydı. Her iki cemiyet de, ayrı ayrı uluslararası sosyoloji kongreleri düzenlemişlerdir. Hilmi Ziya Ülken ve arkadaşları her iki cemiyetle de ilişkilerini belli bir düzeyde sürdürmüşlerdir. Hilmi Ziya, bu yeni cemiyetin kuruluşunda bizzat görev almıştır. 1893'te kuruluşunu gerçekleştiren Enstitü'nün tertiplemediği sosyoloji kongrelerinin on beşincisi 1952'de İstanbul'da yapılmıştır. 1954'te yapılan XV. Milletlerarası Sosyoloji Kongresi'ne ise Nurettin Şazi Kösemihal katılmıştır. Bkz. Nurettin Şazi Kösemihal, “XVI Milletlerarası Sosyoloji Kongresi”, *Sosyoloji Dergisi*, 1955-1956, sy. 11-12, s. 172-185. Yeni kurulan Milletlerarası Sosyoloji Cemiyeti'nin 1953'te tertip ettiği Liege'teki II. Dünya Sosyoloji Kongresi'ne ise Hilmi Ziya Ülken katılmıştır. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, “İkinci Dünya Sosyoloji Kongresi – Liege, 1953”, *Sosyoloji Dergisi*, 1955-1956, sy. 10-11, s. 186-191. İstanbul'da tertip edilen XV. Milletlerarası Sosyoloji Kongresi için ise bkz. Suvat Parin, “Toplumbilimin Türkiye Serüveninde Sosyoloji Kongreleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2008, c. VI, sy. 11, s. 691-712, özellikle s. 699-701. Bu kongrede sunulan tebliğlerin metni için ayrıca bkz. *Actes du XVe Congrès International de Sociologie*, 2 cilt, İstanbul: Publication de la Faculte des Lettres de l'Université d'Istanbul, 1952-1954.

¹⁷ Baykan Sezer, a.g.y., s. xiv.

Hilmi Ziya Ülken'in Sosyoloji ile Uğraşısı

Hilmi Ziya Ülken'in sosyolojisinden söz etmek, onun sosyolojiye nasıl yaklaştığını, toplumu nasıl tanımladığını veya nasıl ele aldığını, topluma ne tür bir yöntemle yaklaştığını; başka bir deyişle, kaleme aldığı textbook'larda sosyolojinin nasıl anlatıldığını dikkat çekmekle sınırlı kalmamalıdır. Ders kitaplarında hala net bir tanımına ulaşılammış toplumsal olay-toplumsal olgu ayırımına ilişkin ne dediği de tek başına bir anlam taşımaz. Toplumsal yapı, toplumsal ilişkiler, toplumun temeli olarak iş organizasyonları ya da insan-insan, insan-toplum, insan-zümre ve zümre-zümre arasındaki ilişkilerin varlığından ve özelliklerinden bahsetmesinden ya da sosyolojik araştırmaların 'bilimsel bir nitelik taşıyabilmesi için' 'objektiflik, gayri şahsîlik ve tarafsızlık'ın gerekli olduğuna ilişkin ayrıntılı açıklamaları uzun uzadıya irdelenebilir. Özellikle yaşadığı dönem itibariyle, eğitim sistemimizin önemli bir problemi olarak orta yerde duran ders materyali ihtiyacını gidermeye dönük olarak felsefeden mantığa, sosyolojiden psikolojiye, ahlaktan estetiğe, resimden edebiyata pek çok alanda eserler verdiği önceki satırlarda belirtilmişti. Hilmi Ziya Ülken'in Gaston Richard'dan tercüme ettiği *İçtimaiyat Hakkında İbtidai Malumat* (Maarif Vekaleti Yay., 1924), *Umumi İçtimaiyat* (1931, Galatasaray Kooperatifi), *İçtimai Doktrinler Tarihi* (1940, Edebiyat Fakültesi Yay.), *Dini Sosyoloji* (1943, Edebiyat Fakültesi Yay.), *Sosyoloji* (*Umumi İçtimaiyat*'in 2. Baskısı, 1943, Remzi Kitabevi), *Sosyolojiye Giriş* (1947), *Sosyolojinin Problemleri* (1955, İÜEF Yay.), *Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji Öğretimi ve Araştırmaları* (Türkiye Sosyoloji Cemiyeti Yay., 1956), *Sosyoloji Sözlüğü* (1970, MEB Yay.) gibi sosyoloji alanındaki onlarca eserinden ve 'Sosyolojinin Mevzuu ve Usulü', "İçtimai Üst Yapı Olarak Hukuk Tetkiklerine Giriş", 'İktisadi Sosyoloji', 'Sosyolojinin Dalları' vb. gibi yüzlerce makalesinden söz etmek mümkündür.¹⁸

Ülken'in bu ve benzeri diğer çalışmalarını merkeze alarak sosyolojinin tanımı, yöntemi ya da belli sosyolojik kavram ve yaklaşımlar hakkındaki düşüncelerini değerlendirmek mümkündür. Ancak ders kitaplarında işlenen bu hususların pek çoğunun dönemsel özellikler taşıdığı ve dahası Ülken'in eserlerinin pek çoğunu farklı bir filozofun, düşünürün ya da yaklaşımın et-

¹⁸ Hilmi Ziya Ülken'in bibliyografyasına ilişkin bir çalışma için bkz. Ayhan Vergili, *Hilmi Ziya Ülken Kitabı*, İstanbul: Kitabevi, 2006.

kisinde kaleme aldığı hatırlanmalıdır. O nedenle, bu yazıda, Hilmi Ziya'nın sosyolojiyle ilişkisini, sosyolojiye yaklaşım tarzını ve sosyolojiyi Türkiye'nin köklü düşünsel, kültürel ve toplumsal sorunlarının tanımlanmasında nasıl kullandığını göstermek ve bu çerçevede de Türk sosyolojisi içerisindeki yerini ve önemini kavramayı hedefleyen bir yaklaşım tercih edilmiştir.

Hilmi Ziya Ülken'in, çoğunluğunu ders kitabı materyali olarak değerlendirilebileceğimiz metinleri, bize, onun sosyolojik ya da felsefi düşüncelerinin bütünlüklü bir anlatımından ziyade, belki de Türk düşünce hayatının hareketliliğini takip etme imkânı vermektedir. Özellikle 1930'ların ikinci yarısı ve 1940'ların ilk yarısı arasında kaleme aldıkları ile sonrası dönemde aynı konuda yazdıkları arasında belli bir farklılığın görüldüğüne sıklıkla dikkat çekilmesi bu açıdan manidardır.¹⁹

¹⁹ Örneğin: “Bu dönemde (1935-1944) yazarın bir bunalım geçirdiği, sık sık görüş değiştirdiği görülüyor. İrcacı görüşü bırakarak fenomenolojik görüşe geçiyor. Onu da bırakarak ilimci, maddeci görüşe sarılıyor. Fakat hiçbirinde karar kılmıyor. ‘Sosyolojiye Giriş’ kitabında materyalizme açık cephe aldığı görülür. Artık ona göre ‘sosyal yapının esaslı alt yapı olayları’ değildir. Natüralizm çıkar yol olmaktan çıkmıştır. Sosyal yapının esaslı iktisadi-siyasi, bir başka deyişle, bir siyaset içinde biçimlenmiş iş organizeleridir. Nihayet ‘Tarihi Maddeciliğe Reddiye’ kitabıyla materyalizmin savunulmaz olduğunu gösteriyor.” (Eyyüp Sanay, *Hilmi Ziya Ülken: Psikolojisi, Sosyolojisi, Felsefesi*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yay., 1988, s. 70.)

Bir başka örnek: “Ülken'in toplumbilimin konusuna ilişkin düşünceleri farklı dönemlerde önemli değişiklikler göstermektedir. 1942'de yayınlanan ‘Sosyolojinin Mevzuu ve Usulü’ makalesinde toplumbilimin konusuna ilişkin görüşlerini şöyle açıklamaktadır: ‘şu halde sosyolojinin mevzuu içtimai adını verdiğimiz münasebetler ve değişmeler olacaktır.’ (...) 1949'da yayınlanan ‘Sosyolojinin Dalları’ adlı makalesinde ise farklı bir toplumbilim anlayışına sahiptir. Bu dönemde toplumbilimin konusunu, ‘monografiler yoluyla parçalardan bütünlere doğru giderek toplumsal oluşumları incelemelerin’ oluşturduğu kanısındadır. (...) Ülken 1955'te yayınlanan *Sosyolojinin Problemleri* adlı yapıtında ise toplumbilimin konusunu üç ayrı başlıkta incelemektedir. Bu yapıtında toplumbilimin konusunu oluşturan konuları; değerler, kurumlar ve teknik olarak ele alır.” (H. Uygun ve İ. Özer, “Hilmi Ziya Ülken”, Emre Kongar, *Türk Toplumbilimcileri I*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982, s. 170-171.)

H. Uygun ve İ. Özer, çalışmalarının bir başka yerinde de (s. 174) şu değerlendirmede bulunuyorlar: “Sonuç olarak üç ayrı dönemde Ülken'in toplumbilim konusuna ilişkin düşüncelerini genel olarak değerlendirmek gerekirse, 1940'lardaki toplumbilim anlayışının daha açık ve anlaşılır olduğu söylenebilir. Bu dönemde Ülken, toplum, toplumsal kurum, toplumsal ilişki gibi kavramlar arasında anlamlı ilişkiler kurarak toplumbilimin konusunu açıklığa kavuşturmuştur. Buna karşın 1949 sonrası toplumbilim konusunu açıklarken temelde felsefi bir yaklaşıma yönelmektedir. Toplumbilimin konusunu görelî bir önce-

Hilmi Ziya'nın "İnsanî İlimler Mümkün müdür?"²⁰ başlıklı yazısına, onun, genel olarak sosyolojiye yaklaşım biçimini, sosyoloji aracılığıyla insana ve topluma ilişkin olarak elde edilebilecek bilginin değerine dair görüşlerini ve sosyolojiyi insan ve toplumun gerçekliği hususunda bilgi elde etmek amacıyla kullanım tarzını anlayabilmek açısından bakılabilir. Ülken, bu yazısında, Auguste Comte'dan, Herbert Spencer'den, W. Wundt'tan bahsetmekte, özellikle 'tabiat ilimleri metodunu bütün insanî sahaya yaymış olan cereyanlara harp ilan eden' Dilthey'in tabiat ilimleri-manevî ilimler ayrımı üzerinde uzun uzadıya durmaktaydı. Nihai noktada ise, Dilthey'in yaklaşımına,

"Şu halde ilim, ister madde, ister mâna ile uğraşsın, tasvir ve izahtan vazgeçemez; ve bundan başka teşebbüsler, meselâ duyma, yaşama, anlama ilâh... teşebbüslerine insanın tabiat ile ve diğer insanlarla münasebetinde ne kadar mühim hisseleri olursa olsun, ilim adı vermeye hakkımız yoktur: Sanat, tasavvuf, aksiyon, ve saire... gibi beşeri hayatın çok değerli bir çok davranışları olduğu muhakkaktır. Fakat, her ne pahasına olursa olsun, bunları ilimlerle karıştıramayız veya onları ayrı bir ilim disiplin[in] metodu olarak göremeyiz. Eğer ilim mümkünse cansız ve canlı tabiat sahasında olduğu gibi, insanî tabiat sahasında da ancak tasvir ve izahla mümkün olacaktır. Eğer mümkün değilse tabiatın bu kısmında ilim yaymaktan [yapmaktan ?]²¹ tamamen vazgeçmek daha doğru olacaktır. Bu bakımdan bazı spiritüalist filozofların insanî sahada determinizm'e hücum etmeleri, beşerî ilimlerden ümidlerini kesmeleri bu tarzda bir ilim görüşüne nazaran bize daha akla yakın görünmektedir."²²

diyerek karşı çıkmakta, aynı zamanda da kendi bilim anlayışına bir giriş yapmaktadır.

İkinci olarak, belki de, Hilmi Ziya Ülken'in kaleme almış olduğu ders kitaplarından hareketle 'sosyoloji anlayışı'nı tespit etmeye yönelmektense, Türkiye'de sosyoloji yapımına ilişkin tavrını ve Türk sosyolojisi içerisinde

lik sırası saptayarak değerlendirdiği 1955'lerdeki düşüncelerinde ise psiko-sosyolojik bir yaklaşım ağırlık taşımaktadır."

²⁰ Hilmi Ziya Ülken, "İnsanî İlimler Mümkün müdür?", *Sosyoloji Dergisi*, 1947-1949, sy. 4-5, s. 1-52.

²¹ Köşeli parantez içerisinde olan harf ya da sözcükler, dizgi hatası olarak yanlış olduğunu düşündüğüm sözcükleri düzeltmek ve dolayısıyla metnin doğru okunuşunu sağlamak amacıyla tarafımdan konulmuştur.

²² Hilmi Ziya Ülken, "İnsanî İlimler Mümkün müdür?", s. 12-13.

nerede durduğu üzerinde durmak onu anlamak açısından daha yararlı olacaktır. Bu çerçevede, Hilmi Ziya'nın Türk sosyolojisi içerisinde durduğu yeri tespit edebilmek açısından başvurulabilecek en elverişli kriterlerden bir tanesi, Türk sosyolojisinin iki ana geleneğini oluşturan Ziya Gökalp ve Sabahattin Bey'in sosyolojik düşüncelerine ilişkin değerlendirmeleridir. Özellikle 1945 sonrasında bu iki Türk sosyologuna ilişkin değerlendirmeler, bu dönemde ve sonrasında Türkiye'de sosyolojinin aldığı biçimi ve girdiği yolu göstermesi açısından önemlidir.

Daha önce de belirtildiği üzere, Hilmi Ziya Ülken İÜEF Sosyoloji Bölümü'nün yeniden kuruluşunda önemli roller üstlenmiş ve 1960'a kadar da kürsünün başkanlığını yapmıştır. Kürsünün tarihi, Ziya Gökalp'in sosyolojiyi üniversite müfredatına dâhil edişine kadar gider. Başka bir deyişle, Ziya Gökalp'in kurup geliştirdiği bir kürsünün devamı niteliğindedir. Kürsünün bu tarihsel geçmişine karşın, Hilmi Ziya Ülken ile Ziya Gökalp'in düşünceleri arasında böyle bir süreklilik kurulabilir mi? Kimi çalışmalar, Hilmi Ziya ile Ziya Gökalp arasında böyle bir sürekliliğin olduğunu ima ve hatta iddia etmektedir.²³

Tartışmanın daha başlangıcında Hilmi Ziya'nın, sanıldığı gibi, Ziya Gökalp'in sadık bir takipçisi olmadığını söyleyebiliriz. O, gençlik yıllarından itibaren Ziya Gökalp'ten ziyade Sabahattin Bey'in sosyolojik yöntemine ve yaklaşımlarına daha yakın durmaktadır. Hatta Sabahattin Bey'in sosyolojik geleneğinin ısrarlı sürdürücüsü Mehmet Ali Şevki Bey ile aynı dernek çatısı altında bulunmuş,²⁴ beraber çalışmalar yapmış ve dahası, bir dönem İÜEF

²³ "(...) İstanbul ekolü gelenekçi sosyolojimizin bazı özelliklerini de beraberinde taşır. Herşeyden önce ekol Ziya Gökalp'in etkisi altındadır. Tarihi bir geçimişi, geleneği ve içeriği-boyutları vardır. Fransız sosyolojisini takip eder ve ondan beslenir. Aynı zamanda Le Play mektebinin ağırlığı ile Alman sosyolojisinin etkisi de zaman zaman sezilir. Bunun yanında, ele aldığımız dönem sınırları içerisinde H. Z. Ülken, Z. F. Fındıkoğlu ve N. Ş. Kösemihal hocaları tek tek ele aldığımızda, hepsinin de ayrı bir sosyoloji anlayışına sahip oldukları görülür. H. Z. Ülken eklektik eğilimler taşırken, bu dönemde Marksizm'i de hatırlatmadan geçemez. Fındıkoğlu'na gelince, o da eklektik, fakat Alman sosyolojisinden kaynaklanan 'sosyal siyaset' anlayışını ülkemize yerleştirme çabasındadır. Kösemihal, Le Play'in devamcılarınca geliştirilen tecrübi sosyoloji anlayışının üniversitedeki temsilcisi izlenimini verir. Fakat bu üç sosyologumuz da Gökalp'in devamcıları olma özelliklerini devam ettirirler. Fındıkoğlu'nun doktora tezi Gökalp; Kösemihal'in çalışması Durkheim üzerinedir. H. Z. Ülken'in kaleme aldığı konuların çoğu zaten Gökalp'in ele aldığı konuların devamı gibidir. (...)" Bkz. Hacı Bayram Kaçmazoğlu, "1940-1950 Tarihleri Arasında Türk Sosyolojisi", *Sosyoloji Dergisi*, 1990-1991, 3. Dizi-2. Sayı, s. 13.

²⁴ "1917'de Gökalp'in 'İçtimaiyat' dergisi henüz üniversite kadrosu dışına çıkmıyordu.

Sosyoloji Bölümü'nde dersler vermesini temin etmiştir.

Ülken'in Ziya Gökalp üzerine olan çalışmasında dile getirdiği görüşler, geliştirdiği eleştiriler; onun, Türkiye'de sosyolojinin misyonuna ve kullanım yöntemine yaklaşımını anlamak açısından anlamlıdır. Ülken, “(...) Ziya Gökalp'te çok defa fikirleri idare eden [şeyin] bizzat gündelik siyaset”²⁵ olduğunu yazmaktadır:

“Fikirleri dogma haline getirmek ve onlardan doğrudan siyasi hareket kuralları çıkarmak... Bu, eski fetvacılık ruhunun Avrupalı şekle bürünmesiydi. Bundan dolayı Ziya'nın bütün makalelerinde mantıki sınıflamalar yapan soyut bir zihin, derhal harekete geçmek isteyen ve fikirlerini 'ilmihal' şeklinde veren telkinci bir ruh hâkimdir. Yine bundan dolayı, Fransız içtimaiyatının esas fikirlerinden hareket ettiği halde, onun ifadesindeki olağanüstü yumuşaklığı almamış ve Fransız sosyologlarının sonsuz gözlem, tetkik ve istatistik meraklarına yanaşmamıştır. Bu itibarla içtimaiyatçı Ziya, ancak genel hatlarında, bir nakilden ibaret kaldı. Türk tarihine ve memlekete ait sosyolojik tetkikleri sırf aksiyon ihtiyacıyla yapılmış seri genellemelerden ibaret kaldı. Bu eksiğini daha ziyade onun öğrencileri bazı monografilerle tamamlamaya çalıştılar. Ziya Gökalp'in sistemi yine bundan dolayı soyuttu. Doğrudan doğruya realite olan memleketle temasa gelmeyi düşünemedi. Bu hususta onu Tanzimat'ın çoğu düşünüründen ayıramayız: Batı ve Doğu ikiliği onda medeniyet ve hars ikiliği şeklini aldı. Tanzimatın eski hülyası: Tekniği ve ilmi Batı'dan alalım, fakat ruhumuzda Doğulu kalalım. İmparatorluğun azameti ve gururu böyle istiyordu. (...) Ziya memlekete gözlerini çeviremiyordu.”²⁶

“Gökalp'in nasçı ifadesine en uygun gelen felsefe idealizmdi. Belki de bu yüzden Sabahattin'in içtimaiyatını yanlış anladı. (...) Sosyal bilim ekolü tetkikleri gösteriyor ki, toplumun incelenmesine yalnız müşahedeler ve monografilerle gidilebilir. Bu müşahedeye daima yaşayış tarzı, yani maddi temelden başlanacaktır. Genel ve soyut kavramlarla toplumları izaha imkân yoktur.”²⁷

Fakat mütareke başında Mehmet Ali Şevki ilk defa 'Meslek-i İçtimai Cemiyeti'ni kurdu. Tünel Hanı'nın ikinci katında büyük bir daireyi kiralamak suretiyle başlayan bu teşebbüs hem bir cemiyet hem bir içtimai araştırma bürosu idi. Cemiyetin aynı adda bir de dergisi vardı. Le Play metodlarına göre memleketin içtimai tetkikini yapmaya başlamış olan cemiyete o sırada talebe iken yazılmıştım.” Bkz. Hilmi Ziya Ülken, “Türk Sosyoloji Cemiyeti”, Hilmi Ziya Ülken, *Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları*, s. 30.

²⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, Yunus Koç (yay. haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2000 [1. bs., İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1942], s. xxvi.

²⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, s. xxviii.

²⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*, s. xxx. Hilmi Ziya'nın toplumun araştırılması için kullanılacak en uygun yöntemin monografiler olduğu fikrine bağlılığının, 1950'lerin ortala-

Hilmi Ziya Ülken, 1966'da yayınladığı *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'nde ise Gökalp'e yönelik fazlaca bir eleştiri içerisinde değildir. Kimi maddi hatalarına ilişkin değerlendirmelerde bulunmakla yetinir. Sabahattin Bey'le ilgili kısımda ise, gençlik yıllarından itibaren onun sosyolojik anlayışına duyduğu yakınlığın -bazı siyasal gerekçeler de öne sürmek suretiyle- hala devam ettiği anlaşılmaktadır.²⁸

Bu yakınlığını “Tecrübî Sosyoloji Araştırmaları” başlıklı yazısında da sürdürmektedir. Fakat bu çalışmasında Sabahattin Bey'e belli bir eleştirel mesafe içerisinde olduğunu da görüyoruz. Örneğin takipçileri tarafından ‘ilim ile siyaseti birbirinden başarıyla ayırıtıran bir kişi olarak mitleştirilen’ Sabahattin Bey'den “bir siyasi cephesi vardır, bir de ilmi cephesi”²⁹ şeklinde söz etmesi başlı başına önemli bir tespit olarak dikkat çekmektedir.

Sabahattin Bey'in önerdiği yöneme uygun sosyolojik çalışmalar yapmamasını “hayatının pek az kısmını memleketinde, huzur içinde geçirebil[mesine]” bağlar. Devamla da belli eleştirel kayıtlar düşer:

“Herşeyden önce şunu işaret edelim ki, Sabahattin Bey'in siyasi programı ile ‘memleketi tanıma’ dediği tecrübî araştırma rehberliğini birbirinden ayırmak mümkündür. Birincisi ikincisinden zaruri olarak çıkmaz. Araştırma neticesinde başka bir programa da gidilebilir. Eğer böyle olmasaydı zaten içtimai tetkike lüzum kalmaz ve evvelce yapılmış tetkiklere dayanarak hükümler çıkarmak ve bunları acele memlekete tatbik etmek kâfi gelirdi. Bu ise bizzat tecrübî sosyoloji veya ‘Science Sociale’ ruhuna aykırıdır. (...) Fakat içtimai ve siyasi hareket mecburiyeti, ilmi araştırma için zaman darlığı, Türkiye'nin ondan sonra geçirdiği şiddetli sarsıntı-

rında, Milli Eğitim Bakanlığı makamına hitaben yazdığı ve devlet desteğiyle kurulmasını önerdiği toplumsal araştırmalar enstitüsünün çalışma tarzına ve programına ilişkin önerilerini dile getirdiği yazısında da sürdürüğü görülmektedir. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, “Milli Eğitim Bakanlığı Yüksek Makamına”.

²⁸ Sabahattin Bey'in çalışmasının geniş bir özetini verdiği *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'nde şöyle aktarıyor: “Özel hayatı umumi hayatının hükmü altında olan Almanya'nın gelişmiş inifratçı cemiyetleri yenmesine imkan yoktu. İğreti bir askeri başarı olsa bile, böyle oluşu bu cemiyetlerin son zaferini gerektirmezdi. ‘Meslek-i içtimai’nin uygulanması yoluna girersek, bugün de alemler tehdit eden Bolşevizm gibi istilacı cereyanlara karşı vaziyet alırsak Türkiye'nin varlığı dünya barışına müspet etki yapacak gerçek bir değer kazanır.” Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yay., 1979, s. 333.

²⁹ Hilmi Ziya Ülken, “Tecrübî Sosyoloji Araştırmaları”, Hilmi Ziya Ülken, *Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları*, s. 10.

lar içinde Prens Sabahattin'in ilmi çığırında devam edenlerin sürekli bir gelenek kuramamaları büyük önderin tavsiyelerinden beklenen neticeleri veremediği gibi, kendisi de siyasi programında dogmatik olmaktan kurtulamadı.”³⁰

“Bugün ‘tecrübî sosyoloji araştırmaları’ dendiği zaman anlaşılan öyle bir takım metod ve vetirelerin mecmuudur ki, bunlar daima cemiyetlerin tasnifi, içtimai olayların birbiriyle münasebetleri, kanun araştırılması, bilhassa tarihi tetkiklerle, statistik araştırmalarla omuz omuza gider. Sociometry, sociography, içtimai zümreler ve farklılaşma, ecology, içtimai değer, müessese ve yapı tetkikleri, içtimai hareketlilik, değişmelere ait tetkikler birbirine bağlıdır. Ve ‘Tecrübî Sosyoloji’ bu tetkiklerin gerek köy, şehir gibi sahalar üzerinde yapılmakta olan kısmına, gerek istatistikle incelenecek tarafına verilen isim olduğu gibi, umumi veya nazari sosyoloji de aynı tetkiklerin neticeleri üzerindeki terkibi çalışmalara, kanun araştırmalarına ve faraziye kurmalarına verilen isimdir.”³¹

Yukarıda da belirtildiği üzere, Hilmi Ziya mütareke döneminin başlarında Mehmet Ali Şevki'nin kurduğu Meslek-i İçtimai Cemiyeti'ne üye olmuştu. Bunun yanı sıra Sabahattin Bey'in sosyolojik görüşlerinin en önemli devamcısı olarak kabul edilen Mehmet Ali Şevki Bey, 1938-1940 arasında Sosyoloji Kürsüsü bünyesinde dersler de vermiştir.

Sabahattin Bey'in düşüncelerine ve mirasına duyulan yakınlığın tespitini yapabileceğimiz bir diğer önemli gösterge de, *Sosyoloji Dergisi*'nde gerek tecrübî sosyoloji ve gerekse de Sabahattin Bey geleneğiyle ilgili yayınlanan yazılardır. Örneğin Hilmi Ziya'nın ‘Sosyolojinin Mevzuu ve Usulü’³² gibi teorik yazılarında ‘monografilere ve istatistik çalışmalarına’ toplumun bilgisinin elde edilmesi noktasında verdiği önemi görmek mümkündür. Ayrıca *Sosyoloji Dergisi*, monografi örneklerine de çokça yer vermiştir. Derginin yazıları, konularına göre tasnif edildiğinde, en fazla sayıda yazının Köy Sosyolojisi bağlamında olduğu görülüyor (18 yazı). *Sosyoloji Dergisi*, 1942’de yayınlanan birinci sayısından itibaren pek çok saha çalışması raporu yayınlamıştır. Dergide, köy araştırmalarında kullanılmak üzere, Le Play'nin monografi çalışmalarından örnek anket föyü değerlendirmelerine yer verilmiştir.³³

³⁰ Hilmi Ziya Ülken, “Tecrübî Sosyoloji Araştırmaları”, s. 10-11.

³¹ Hilmi Ziya Ülken, “Tecrübî Sosyoloji Araştırmaları”, s. 13.

³² Hilmi Ziya Ülken, “Sosyolojinin Mevzuu ve Usulü”, 1942, *Sosyoloji Dergisi*, sy. 1, s. 3-168.

³³ Nurettin Şazi Kösemihal, “Avrupa İşçileri’nden Bir Monografi Örneği (F. Le Play)”,

Ayrıca derginin 4-5 numaralı birleşik sayısı (1947-1949), Sabahattin Bey'e ilişkin (vefatının hemen ertesine denk gelmesi sebebiyle) müstakil iki ve Le Play'e ilişkin de bir yazı içermektedir. Cahit Tanyol ve Cavit Orhan Tütengil'e ait Sabahattin Bey hakkındaki yazılarda Sabahattin Bey ile Ziya Gökalp arasında temel farklılıkların olduğunu vurgulamak amacıyla belli mukayeseler yapılmaktadır.³⁴

Aslına bakılacak olursa, her iki kesimin de pozitivist bir bilgi elde etme çabasında oldukları, başka bir deyişle, pozitivist bir bilim anlayışına sahip oldukları dikkati çeker. Bu bilgiyi elde etmek için kullandıkları teknikler ise, birbirinden -o da her zaman için değil- belli farklılıklar göstermektedir: Durkheim-Gökalp çizgisi *tarihe* yönelirken, Le Play-Sabahattin Bey çizgisi monografilere ve anketlere, yani şimdiki önem vermişlerdir. Özellikle Sabahattin Bey çizgisini takip edenler tarafından, kendi anlayışlarının ve kullandıkları yöntemin *mitleştirildiğini* söylemek yanlış olmaz. Ancak ne gariptir ki, Sabahattin Bey, ısrarla savunduğu yöntemi kullandığı tek bir araştırma ortaya koymamıştır. Gökalp ise, 'spekülatif kurgular yapmak'la suçlanmış ve bütün başarısı siyasal iktidarla ilişkisinde görülmüştür. Üstyapılarla alakalı kurgular yapmadığı ve siyasetle hiçbir zaman ilişki içerisinde olmadığı iddia edilen ve bu yönleriyle de sürekli övgüler alan Sabahattin Bey'in Osmanlı toplumuna ilişkin tespitlerine, değerlendirmelerine ve çözüm önerilerine hangi monografik araştırmalar sonucunda ulaştığı sorusu Türkiye'de, Türk sosyolojisinde nedense pek sorulma ihtiyacı duyulmamıştır. Böyle bir çalışma yapmadığını biliyoruz. Ancak önemseydiği ve bağlandığı Science Sociale akımının sosyoloji anlayışı doğrultusunda yap(ıl)ması gerektiğini iddia ettiği sosyolojik araştırmaları hiç beklemeden Osmanlı toplumuna ilişkin pek çok konuda tespitler yapmış ve ülkenin nasıl kur-

Sosyoloji Dergisi, 1947-1949, sy. 4-5, s. 221-258. [Le Play'in ilk baskısını 1855'de yaptığı 6 ciltlik *Les Ouvriers Européens* [*Avrupa İşçileri*] adlı eserinin 1878'deki ikinci baskısında yer alan işçi ailelerine ait 36 monografiden bir tanesinin Kösemihal tarafından tam tercümesi olan bu yazının dergi içerisindeki başlığı "Tecrübî Sosyoloji – Le Play'in Bütçe Monografilerinden Bir Örnek"tir. Kösemihal tarafından kaleme alınmış iki sayfalık bir giriş yazısı sonrasında 'Saint-Sebastien'lı Sahil Balıkçısı (1)' başlıklı bu monografinin tam tercümesine yer verilmiştir. Tercümenin başlığında, metnin 1856'da yerinde yapılan araştırmanın sonuçları olduğu belirtilmektedir.]

³⁴ Bu iki yazı için bkz. Cahit Tanyol, "İçtimaî Monografi Hazırlıkları: Prens Sabahattin", *Sosyoloji Dergisi*, 1947-1949, sy. 4-5, s. 145-157; Cavit Orhan Tütengil, "Prens Sabahattin (1877-1948)", *Sosyoloji Dergisi*, 1947-1949, sy. 4-5, s. 158-220.

tulabileceğine ilişkin *spekülatif* olmaktan asla kurtulamayacak olan kimi önerilerde bulunmuştur.³⁵

Her iki düşünürün sosyoloji serüvenlerine ilişkin yukarıdaki gerçekler orta yerde durmakla birlikte, Sabahattin Bey, “temayülü felsefeden ziyade müsbet ilimlere yönelmiş” olması nedeniyle övgülere mazhar olurken; Ziya Gökalp, Durkheim’in yapmış olduğu “sosyoloji felsefesi”ni “memleketimizin yaşanan realitesine değil, tarihine tatbik etmişti. (...) Başını çevirip içinde yaşadığı cemiyeti, bu cemiyetin maddi, manevi yapısını görececek yerde, zihnimizi çok uzak ve bulutlu bir tarih sahasına çevirdi. Bundan dolayı onun düşünceleri, bu memlekette, müsbet netice vermemiş ve cemiyetin kalkınmasında çok esaslı bir rol oynamamıştır.”³⁶ eleştirisine maruz kalmaktadır. Yine Sabahattin Bey, Gökalp’le karşıtlık içerisinde şu şekilde değerlendirilmektedir:

³⁵ Bu yazının konusu, Sabahattin Bey ve Ziya Gökalp’in sosyolojik düşüncelerinin mukayeseli bir değerlendirmesi olmadığı için, daha ileri bir tartışmaya burada girmeye gerek görülmemiştir. Ziya Gökalp ve Sabahattin Bey’in sosyolojik düşüncelerinden hareketle Türk sosyolojisini tasnifleme çabalarına ilişkin daha geniş bir değerlendirme için bkz. Yücel Bulut, “Türkiye’de Sosyoloji Sınıflamaları ve Ziya Gökalp”, *Sosyoloji Dergisi*, 2005, 3. Dizi-10. Sayı, s. 91-103. Fakat tam da bu noktada, iki hususa dikkat çekmek, meselenin daha iyi anlaşılabilmesi açısından uygun olacaktır: (1) Sabahattin Bey’in Osmanlı toplumuna ilişkin düşünceleri ve tespitleri üzerinde yoğunlaşmak; onun düşüncelerinin, Avrupalı toplumlar ve özellikle de Anglo-Sakson dünyası ile dünyanın diğer toplumları arasındaki mevcut güçler dengesindeki birinciler lehine olacak şekilde gerçekleşen üstünlükten hareketle geliştirildiğini kolaylıkla tespit etme imkânı sunmaktadır. Başka bir deyişle, Sabahattin Bey’in çözüm önerilerini geliştirirken dikkate aldığı tek ölçüt, Anglo-Sakson dünyasının (özellikle de İngiltere’nin) o dönemdeki gelişmişlik derecesi ve buna bağlı olarak da, genel geçer doğrular olarak kabullenilen ve savunulan toplumların evrimsel gelişimine dair olan Avrupa-merkezci, hatta daha da sınırlayacak olursak, İngiltere-merkezci inançtır [İngiltere tecrübesi, aynı sebeplerle, Le Play ve takipçileri tarafından, düzen ve ilerleme problemleri yaşayan, modernleşme sürecinde geç kalmış Fransa’ya örnek bir modernleşme modeli olarak sunulmaktaydı]. (2) Sabahattin Bey’in Türkiye’de tekrar gündeme getirildiği ve *Sosyoloji Dergisi*’nde yapıldığı şekilde övgüye mazhar olduğu dönem iki açıdan önemlidir. Birincisi, Sabahattin Bey’in 1948’deki vefatına denk gelmektedir. İkincisi ise, bu dönem aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı’nın sona erdiği ve savaş sonrasında başını ABD ve SSCB’nin çektiği çift kutuplu bir dünyanın oluştuğu bir dönemdir. Türkiye Cumhuriyeti ise, bu dünyada başını ABD’nin çektiği kapitalist dünya içerisinde yer alma yönünde bir siyasal tercihte bulunmuştur. Bu iki hususun, Türkiye’de gerek Sabahattin Bey’in yeniden keşfedilmesinde ve gerekse de uygulamalı sosyoloji/tecrübî sosyoloji anlayışlarına düzülen övgülerde etkili olduğu pekâlâ düşünülebilir.

³⁶ Cahit Tanyol, “İçtimâî Monografi Hazırlıkları: Prens Sabahattin”, s. 152.

“Buna karşılık Sabahattin Bey’in yolu cemiyete doğru idi. Onu tarih, ancak tecrübenin tabii bir neticesi olarak ilgilendiriyordu. Bu yol, hem çetin, hem gösterişsizdi. Uğrunda ömür harcayacak binlerce gönüllü araştırmacı bekliyordu. Hedef: bir vatan parçası üzerinde, kendi destanının farkına varmadan, kendi gönülsüz dünyası içinde yaşayan milyonlarca insan kalabalığı idi. Bu halk nasıl yaşar, nasıl eğlenir, nasıl evlenir, ne ile geçinir, nelere ihtiyacı vardır? Ve nihayet nasıl kalkındırılabilir? İşte Sabahattin Bey’in ömrünü dolduran düşünceler. (...) O bütün hayatı boyunca Türk cemiyetini incelemeye, onun ihtiyaçlarını görmeye ve bu ihtiyaçları tatmine yönelmiş bir terbiye sistemi etrafında herkesi seferber olmaya davet etmiştir. Fakat ne yazık ki bu ses hala boşluğa çarpmakta ve sığınacak bir yer aramakta devam ediyor.”³⁷

Hilmi Ziya bağlamında tecrübî sosyoloji, Ziya Gökalp-Sabahattin Bey karşıtlıkları etrafındaki tartışmalar; Türk sosyoloji tarihi açısından özellikle DTCF Sosyoloji Kürsüsü’nde gerçekleştirilen uygulamalı sosyoloji çalışmalarını anlamlandırma bağlamında önemli bir açılım sağlayabilir. Zira DTCF’de Behice Boran ve Niyazi Berkes gibi hocalar sayesinde Türkiye’de uygulamalı sosyoloji çalışmalarının başlatıldığına/kurumlaştırıldığına ilişkin bir yaklaşım vardır. 1940’ların başı itibariyle köy sosyolojisi alanında başlatılan uygulamalı sosyoloji çalışmalarına bir köken arandığında da, bu iki akademisyenimiz ve kürsüde görev yapan diğer akademisyenlerin ABD’nde lisans üstü eğitim görmüş olmalarından hareketle, Amerikan sosyolojisinin etkisinden söz edilebilmektedir. Bu köken bulma/gösterme çabası, kimi araştırmacılar tarafından sahiplenmek ve övmek, kimi araştırmacılar tarafından eleştirmek amacıyla gündeme getirilmektedir. Taraflar ve endişeler farklılaşmakla birlikte, uygulamalı sosyoloji için aynı kaynağa işaret etmek, her şeyden önce, söz konusu akademisyenlerin çalışmalarının bütününe anlamlandırma noktasında sıkıntı yaratmaktadır. Örneğin 1942’de yayınladığı *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma* gibi uygulamalı sosyoloji alanında eserler veren Niyazi Berkes’in 1950 sonrasında neden Osmanlı’nın ve bütün bir İslam dünyasının modernleşme serüvenini değerlendirmek amacıyla tarihsel ve kültürel çalışmalara yöneldiğini ve *Türkiye’de Çağdaşlaşma* gibi alanının temel eserlerinden bir tanesini kaleme aldığını açıklamada söz konusu yaklaşımlar yetersiz kalmaktadır.³⁸ Aynı dogmatik yaklaşım, Kıta Avrupası geleneğinde ve üstelik felsefe alanında eğitim görmüş Hilmi Ziya gibi bir akademisyenin monografilere duyduğu

³⁷ Cahit Tanyol, a.g.y., s. 153.

³⁸ Niyazi Berkes’in eserleri bağlamında düşünsel serüvenini değerlendiren yetkin bir çalışma için bkz. Fahrettin Altun, “Niyazi Berkes ve Eserleri Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004, c. II, sy. 1, s. 439-474.

ilgiyi ve dahası bu alanda “Karataş Köyü Monografisi”³⁹ gibi araştırmalar yapmasını açıklamada da yetersiz kalmaktadır. Ayrıca bugün, söz konusu akademisyenlerin isimleri geçtiğinde aklımıza yapmış oldukları bu köy sosyolojisi araştırmaları değil, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, *Türk Tefekkür Tarihi*, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi* gibi hiç de uygulamalı sosyoloji alanında değerlendirilemeyecek olan çalışmaları gelmektedir.

İkinci bir husus, burada kısaca gösterilmeye çalışıldığı üzere, Türkiye’de tecrübî sosyoloji çalışmaları Türk üniversite sisteminin ve düşünürlerinin hiç de yabancı olmadığı bir çalışma alanıdır. Türk sosyolojisinin özellikle ilk dönemine bakmak, bu tespiti yapmak açısından yeterli olacaktır.

Aşk Ahlakı’ndan Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi’ne Hilmi Ziya Ülken

Yetişme yıllarının özel koşullarının her şeyden önce Hilmi Ziya’ya memleket ve toplum sorunları karşısında duyarlı olması ve sorumluluk hissetmesi gibi özellikler kazandırdığı söylenebilir. Henüz bir lise talebesi iken, dönemin havasına uygun olarak, bir *macera* olarak değerlendirilen Turancılık akımı karşısında Anadolu ile sınırlı bir milliyetçilik anlayışı doğrultusunda çalışmalarda bulunması bu sorumluluğun pratiğe dökülmüş ilk hali olarak değerlendirilebilir. Daha sonraki dönemde, bu duygu ve düşüncelere, yeni kurulan genç Cumhuriyet’in *inşa* sürecine katkıda bulunma arzusu eklenecektir. Bu doğrultudaki çalışmaları Hilmi Ziya Ülken’e -belki de tüm çalışmalarını belli bir bütünlük içerisinde değerlendirmemize imkân verecek olan- medeniyet ve çağdaşlaşma gibi Türk toplumunun yüzyıllardır uğraştığı problemlere ilişkin düşüncelerini billurlaştırma olanağı sunmuştur. Yaşam süreci içinde karşılaştığı gerek Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş ve gerekse Cumhuriyet sonrasında ülkede yaşanan kültürel, siyasal ve bünyesel değişimler, bir yönüyle de, onun düşünce serüvenindeki değişimleri de açıklar niteliktedir.

Hilmi Ziya Ülken’in 1930’lu yılların ikinci yarısına kadar olan düşünce serüvenini tanımlamak ve bu çizginin özelliklerini belirlemek için aslında derin araştırmalar yapmaya gerek yoktur. Zira Ülken’in bizzat kendisi,

³⁹ Hilmi Ziya Ülken, Nurettin Şazi Kösemihal ve Cahit Tanyol, “Karataş Köyü Monografisi”, *Sosyoloji Dergisi*, 1950, sy. 6, s. 85-103.

1936 yılı tarihini taşıyan *Yirminci Asır Filozofları* başlıklı eserinde bu dönem içerisindeki düşünce serüvenini anlatmaktadır. Kitabın önsözünde Hilmi Ziya, *Yirminci Asır Filozofları*'nı “âdeta müellifin fikrî hayatının bir tarihçesi”⁴⁰ olarak sunmaktadır. Ülken, eserin planını da tamamıyla kendi kişisel serüvenini yansıtacak şekilde düzenlemiştir: “(...) orada sırasıyla meyledilen ve tesiri altında kalınan cereyanlar görülecektir. Bu noktadan kitabın istikameti metafizikten müsbet ilimlere, idealizmden materyalizme doğrudur. Zeyl halinde ilave edilen *Engels*'in ‘İdealizm ve Materyalizm’ makalesi bu istikameti göstermeye -kısmen- yardım eder.”⁴¹ Devam eden satırlarda Ülken, “Ziya Gökalp'ten mülhem olarak *Durkheim*'e, yani spiritaliste Fransız içtimaiyatına” dayanan ilk çalışmalarından, Boutroux'a yönelmesinden, daha sonra “M. İzzetle beraber” ve “ondan mülhem olarak” Hegel felsefesine doğru gidişinden, ardından “şuurun sübjektif çemberine girerek *solipsizm*'e kadar düşmek tehlikesini” gördüğü için Hegel idealizminden ve eleştirel felsefenin “hücumlarına yeniden maruz” kalmamaktan bahisle Fenomenoloji'ye meylettiğini, sonraki yıllarda “fenomenolojiden ve yeni realizmden şüpheye” düştüğünü ve “Aristodan başlayarak en yakın filozoflara kadar birçok cereyanlarda müşterek olan (...) zıdları barıştırmak isteyen *telifçi*” zihniyetin doğurduğu “tenakuzları” bir makale serisinde izah etmeye çalıştığını belirttikten sonra da “İdealizmin ve enfüsü şuurculuğun çemberinden kurtulmak ve tam bir tabiat ve ilim felsefesine ulaşabilmek için, vaktiyle *Engels*'in *Hegel* için söylediği gibi ‘Panteizmi, bu tersine çevrilmiş materyalizmi’ neticelerine kadar götürmekten başka yapacak şey yoktu.” diyerek o yıllarda bulunduğu düşünsel konumu belirtmektedir.⁴²

Hilmi Ziya Ülken'in 1936 yılına kadar olan felsefî düzlemdeki düşünce serüvenini bu şekilde özetlemek mümkün. Bu süre boyunca Hilmi Ziya'nın verdiği eserler de, Ülken üzerine çalışan araştırmacılar tarafından, daha ziyade, benimsediği belli felsefî akımların izlerini bulmak açısından dikkate alınmıştır. Örneğin *Aşk Ahlakı* isimli çalışması, “Boutroux'nun plüralizmiyle Spinoza'nın natüralizmini kaynaştır”dığı bir eser olarak tanımlanmıştır.⁴³ Bu değerlendirmenin, elbette, yanlış olduğunu söylemek mümkün değildir. Yazarın bizzat kendisi de, eserinin önsözünde meselenin böylesi bir boyu-

⁴⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Yirminci Asır Filozofları*, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1936, s. v.

⁴¹ *A.g.e.*, s. v.

⁴² *A.g.e.*, s. v-vii.

⁴³ Taşkın Takış, a. g. y., s. 92.

tunun bulunduğunun altını çizmektedir. Fakat söz konusu değerlendirme, bu eserin gerçek ilgisini ve değerini belirlemek açısından eksiktir. Zira bu ve diğer eserlerinin, Hilmi Ziya Ülken'in yalnızca belli bir dönem boyunca benimsediği belli felsefî akımlara uygun eserler verme kaygısından öte bir anlamı daha bulunmaktadır. Bu da, söz konusu eserlerin, yazıldıkları dönemin sosyal, siyasal ve kültürel sorunlarıyla ilgili olmasıdır.

Aşk Ahlakı'nın önsözünde, Hilmi Ziya Ülken, eserin felsefî düşünce bakımından dayandığı temelleri özetledikten ve değerlendirdikten sonra, eserin amaçlarına ilişkin olarak sözlerine şöyle devam ediyor:

“[Kitabın güttüğü hedeflerden] birincisi ve belki en mühimi, şüphe yok ki, halkla aydınlar arasında varlığını fark etmemek imkan dışında olan büyük intibaksızlık meselesidir. Bir müddetten beri kulaklarımızı dolduran bütün halkçılık temayüllerine rağmen, kanaatimce, bu derin boşluk asla doldurulmuş değildir. Hatta, bir noktadan daha da artmıştır... Fakat bütün gayretlere rağmen mesele asla ehemmiyetini kaybetmedi. Çünkü, önce aydınlar zümresi adını verdiğimiz teşkilatsız ve belirsiz kütle, müşterek ahlaki ve fiili prensiplere sahip olmaktan çok uzaktır. İkincisi, halkçılık, halka inmeyi ifade eder. Halbuki, halkı çıkarmak için halka rehber olabilecek vasıflara malik olmak, onlara ahlaki ve fiili sahada örnek ve misal olmak lazımdır. Halkı sevmek ve halk tarafından sevmek, hasılı halkı iptidai zihniyetinden modern ve medeni zihniyete yükseltebilmek için iki sınıf arasında duygululuğun köklerine dayanan bir köprü kurmak lazım gelecektir. İşte *Aşk Ahlakı*'nın hedef edindiği en mühim gayelerden biri bu bağlantıyı aramak olacaktır.

Kitabın takip ettiği başka bir gaye de aydın zümrenin biricik ilham kaynağı olan rasyonel düşünce ile halkta henüz devam eden mystique düşünce arasındaki uçurumu görmek ve ikincisinden birincisine geçiş çareleri aramaktır. İnsanlığın dinlerden ilimlere, mystique zihniyetten akli ve felsefi zihniyete geçmekte olduğunu söylemek yetmez. Fakat bilhassa memleketimiz gibi bu intikali çok hızlı ve buhranlı şekillerde geçiren cemiyetlerde, ötekenden daha az mühim olmayan bir meseleye cevap vermek lazımdır. Bahsettiğimiz intikal, ağır ve dereceli bir ilim terbiyesinin eseri olmaktan ziyade, birden değişmelerin ve catastrophale hadiselerin neticesinde meydana gelmektedir. Bundan dolayı, yeni ve çok mühim bir takım sorular karşısında kalmamız zaruridir. 1- Bu birdenbire geçişlerden doğan kütle ruhundaki buhranı nasıl ve ne ile tamamlayacağız? 2- intikalden asla haberi olmayan kütle ile ondan büsbütün ayrılmış olan zümre arasındaki manevi boşluğu nasıl dolduracağız? Bu sorulardan birincisi halka dini ahlak yerine yeni bir ahlak ve ideal telkin etmek mecburiyeti, ikincisi de aydın veya rehber olduğunu kabul edeceğimiz bir zümre ile halk arasındaki bağlantının tarzı ve usulü üzerinde bizi düşünmeğe sevkedecektir.”⁴⁴

⁴⁴ H. Z. Ülken, *Aşk Ahlakı: Halka Rağmen Halk İçin Kitap*, “İkinci Baskının Ön Sözü”, 2.

Hilmi Ziya Ülken bu sorulardan birincisine ait düşündüklerini İnsani Vatanperverlik adlı eserinde ele almayı tercih ederek, *Aşk Ahlakı*'nda yalnızca ikinci soruyu geniş bir şekilde irdelemeye çalışır. Kitapta hâkim olan esaslı felsefi temayüllerden sonra, bu ekollerin ahlakî ve siyasî neticelerine yer verilmiştir. Dahası, *Aşk Ahlakı* isimli kitabının “Halka Rağmen Halk İçin Kitap” şeklindeki alt başlığı bile, aslında, kitabın kimler için ve ne tür kaygılarla kaleme alındığını anlamak açısından yeterlidir.

Hilmi Ziya Ülken'in sık sık çizgi değiştirdiğine ilişkin kimilerince nazik bir şekilde, kimilerince ise küçümseyici ve hatta mahkum edici bir tarzda ifade edilen yaygın bir kanaat vardır. Hatta bu kanaat, özellikle, 1951 yılında yayınladığı *Tarihî Maddeciliğe Reddiye* sonrasında “döneklik” suçlamasıyla birlikte dile getirilip Hilmi Ziya Ülken bir kenara itilmeye de çalışılmıştır. Felsefi yöntemler ya da felsefi ekoller konusunda geçirdiği söz konusu değişimlerin, *Yirminci Asır Filozofları*'nın önsözünde bizzat yazarın kendisi tarafından dile getirildiğinden önceki sayfalarda bahsedilmişti. Kendisi bundan gocunmamaktadır, hatta bu değişimleri kişisel olarak kemale ulaşma arayışının bir gereği olarak nitelediği görülmektedir. Ayrıca Hilmi Ziya Ülken, felsefi düşünce serüveninin farklı aşamalarında iken o an için sahip olduğu felsefi düşünce ekollerine uygun olarak kaleme aldığını söylediği eserlerinin tıpkıbasımlarını; felsefi düşüncelerini değiştirdiği sonraki yıllarda da yapmaktan kaçınmamıştır. *Aşk Ahlakı*'nın 1958 tarihli ikinci baskısının önsözünde, artık, kitabın ilk baskısının yayımlandığı yıllardaki düşüncelerinden farklılaştığını açık yüreklilikle ve herhangi bir rahatsızlık emaresi göstermeksizin belirtmektedir. Ayrıca eserini, benimsediği *yeni düşünce/felsefe* ekolüne uygun olarak *yeniden* kaleme alma ihtiyacı da duymamaktadır. Eserin ikinci baskısı, ilkinin aynıdır. Bu, üzerinde pek fazla durulmayan fakat elbette açıklanmaya muhtaç bir konudur. Belki bu durumu anlayabilmemize yardımcı olacak noktalar, Hilmi Ziya Ülken'in, eserlerini, gözlemlediği Türk toplumunun somut problemlerinin çözümü için kaleme almış olmasında gizlidir. O nedenle, hangi felsefi düşünceler ve filozofların etkisiyle kitaplarını kaleme aldığının yanı sıra, en azından, eserlerinin hangi problemleri kendilerine konu edindiği sorusu üzerinde de yoğunlaşmak, belki de, Hilmi Ziya Ülken'in eserlerini anlamak açısından daha faydalı olacaktır.

Hilmi Ziya Ülken'e verilen değer açısından belki de en kritik eseri, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye* başlıklı çalışmasıdır. Hilmi Ziya ile ilgili çalışmalarda, aslında, *Tarihî Maddeciliğe Reddiye* başlıklı eserine verilen önemin, kitabın muhtevasının zenginliği ya da konunun işlenişindeki gücünden mi yoksa yazarının hayatındaki *belli bir dönüşümü* ifade ettiğine ilişkin yaygın kanaate dayalı *sembolik* değerinden mi kaynaklandığı konusu üzerinde pek fazla durulmamıştır. Hilmi Ziya Ülken'in, 1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren, ağırlıklı olarak da 40'ların ilk yarısında “tarihî maddecilik cereyanına mensup olduğuna” ilişkin yaygın bir kanaatin bulunduğundan söz ettik. *Yirminci Asır Filozofları* başlıklı eserinde, “müellifin fikri hayatının bir tarihçesi” olarak değerlendirdiği “kitabın” -dolayısıyla da kendisinin- “istikametinin metafizikten müspet ilimlere, idealizmden materyalizme doğru” olduğunu belirtmektedir. Fakat bu mensubiyetin boyutları hakkında çok fazla bir bilgimiz bulunmamaktadır. Söz konusu eserin yayınlanmasını takip eden yıllarda yaptığı çalışmalarda da bu özelliğin pek görülebildiği söylenemez. Evinde, çalışma masasının üzerinde Karl Marx'ın fotoğrafının bulunduğunu biliyoruz.⁴⁵ Asistanı Hasan Tanrıkut'un, Marksist oluşu nedeniyle polis takibatına uğradığı, asistanlıktan atıldığı ve gördüğü işkenceler neticesinde ruh sağlığının bozulduğunu da, Tanrıkut üzerine kaleme alınan incelemelerden öğrenebiliyoruz..⁴⁶ Fakat tüm bunların ötesinde, “tarihsel maddeciliğe” mensup olduğunu zikrettiği dönemde kaleme aldığı eserlerinde, bu ekolün yaklaşımlarının *belirgin* bir yansıması da görülmemektedir.

Ülken'in *Tarihî Maddeciliğe Reddiye*⁴⁷ başlıklı eserini, *yalnızca* yazarın kişisel dönüşümünün bir delili veya ilanı olarak değerlendirmenin yanı sıra, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan iki kutuplu dünyada Türkiye'nin seçtiği konuma uygun olarak, Marksizmin iddialarının felsefi düzlemde cevaplanmasına yönelik bir tür “rehber” olarak düşünmek belki de anlamlı olacaktır. Ülken'in pek çok konuda eser vermesine karşın, *Tarihî Madde-*

⁴⁵ Cavit Orhan Tütengil, “Ülken Üzerine Notlar”, *Sosyoloji Konferansları*, 17. Kitap, 1979 yılı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji Enstitüsü Yay., 1979, s. 33.

⁴⁶ H. Bayram Kaçmazoğlu, “Hasan Tanrıkut'un Eksik Kalan Fikirleri Üzerine”, *Toplum-bilim*, Ekim 1993, sy. 2, s. 93-101. Hasan Tanrıkut, Hilmi Ziya Ülken üzerine 1940 yılında yazdığı bir yazıda hocasını “materyalizme taraftar olmamak”la nitelemektedir. Hasan Tanrıkut, “Hilmi Ziya: Hayatı, Eserleri, Sistemi”, *Yeni İnsanlık*, 23 Nisan 1940, sy. 3, s. 16 [nkl. H. Bayram Kaçmazoğlu, a.g.y., s. 95].

⁴⁷ 4. bs., İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1981 (1. bs.: İstanbul, 1951).

ciliğe Reddiye'nin ikinci ve üçüncü baskı yapan nadir eserlerinden birisi olması da, kitabın bu özelliğinden kaynaklanıyor olsa gerektir. Marksist düşüncenin Türk siyasal hayatında bir tehdit olarak gündeme gelmesine ve devam etmesine paralel olarak, *Tarihî Maddeciliğe Reddiye*'nin de 1963'te ikinci baskısını ve 1981'de de üçüncü baskısını yapmış olması manidardır. Ayrıca bu yönüyle *Tarihî Maddeciliğe Reddiye* ve 1963'te yayınlanmakla birlikte daha erken bir tarihte kaleme alındığı -Haziran 1962 tarihini taşıyan- önsözünden anlaşılan *Siyasi Partiler ve Sosyalizm* gibi çalışmaları, Hilmi Ziya Ülken'in Türkiye'nin geleceğine ilişkin öngörülerinde ne kadar *isabetli* olduğunu gösterir örneklerdir.

Fakat tüm bu değişimlerin ve dönüşümlerin ötesinde Hilmi Ziya Ülken'de sürekliliğini koruyan bir çizgi de mevcuttur. Bu çizginin, Hilmi Ziya Ülken'in eserlerini bir bütünlük içerisinde ele almaya izin verecek bir süreklilik oluşturduğunu düşünmek için yeterince sebep bulunmaktadır. Bu gayretin temelini Türkiye'nin "hümanist bir rönesans gerçekleştirmeye ihtiyaç duyduğuna" ilişkin inancı ve arzusu oluşturmaktadır. Hilmi Ziya Ülken'in Cumhuriyetin kuruluşundan sonraki yıllarda yazdığı eserlere, yaptığı çalışmalara bakılacak olursa, her bir eserinde bu gayretin ve inancın büyük etkisi görülebilir.

Türk Tefekkürü Tarihi (İstanbul: Ebü'z Ziya Matbaası, 2 cilt, 1933), *Te'lifçiliğin Tenakuzları* (İstanbul: Hamidbey Matbaası, 1933), *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* (İstanbul: Vakit Matbaası, 1935), İslam Düşüncesi: Türk Tefekkürü Tarihi Araştırmalarına Giriş (İstanbul: Rıza Koşkun Matbaası, 1946), *Millet ve Tarih Şuuru* (İstanbul: Pulhan Matbaası, 1948) ve Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi (İstanbul: 1. Baskı, 2 cilt, Ahmet Sait Mat., 1966; 2. Baskı, Ülken Yayınları, 1979) gibi eserlerinin -her birinin ayrı bir macerası ve kaygısı olmakla birlikte- hepsi, Türkiye'nin batılılaşması problemi çerçevesinde değerlendirilmeye izin verecek bir bütünlük arz etmektedirler. Bu çizgiye Hilmi Ziya'nın *Aşk Ahlakı* (İstanbul: Ekspres Matbaası, 1930) ve *İnsanî Vatanperverlik* (İstanbul: Güneş Matbaası, 1933) başlıklı başka eserlerini de dahil etmek yanlış olmayacaktır.

Bu eserlerin ortak teması, 'yeni bir medeniyetin uyanışı arifesinde bulunan Türkiye Cumhuriyeti'ne bunu gerçekleştirebilmenin imkânlarını göstermeye çalışmaktır. Hilmi Ziya Ülken'in yayınlanmış diğer pek çok eseri de, bu bütünsel, belli bir amacı ve hedefi olan çalışma dizisine dâhil edilebilir. Zira

onlar da, bu hedefi gerçekleştirilebilir kılmak için gerekli olan *ayrıntı* ya da daha doğru bir ifadeyle *eksikliği hissedilen alanlardaki bilgi boşluğunu* gidermeye yönelik çalışmalardır.

Hilmi Ziya Ülken'in medeniyet konusu etrafında dönen çalışmaları, ağırlıklı olarak, 1930'lu yılların yoğun tartışma ortamının izlerini taşıyor gibidir. Hatırlanacağı üzere, 1930'lu yıllar Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni bir kimlik inşa süreci yaşadığı, bu doğrultuda arayışların olduğu bir dönemdir. Çok kısaca değinecek olursak, bu dönemde, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (15 Nisan 1931), ardından Türk Dili Tetkik Cemiyeti (12 Temmuz 1932) kurulmuştur. Tarih ve Dil kongreleri düzenlenmiştir. Bu çerçevede meşhur Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi geliştirilmiştir. 1935'te Ankara Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi kurularak bu yönde akademik çalışmaların yapılması amaçlanmıştır. *Kadro* dergisi çıkartılmıştır (1932). Halkevleri açılmıştır (19 Şubat 1932). Üniversite reformu gerçekleştirilmiştir (31 Mayıs 1933). Özellikle *Kadro* dergisinin çıkmaya başlamasından sonra, aynı misyona aday pek çok dergi çıkarılmaya başlanmıştır. Bunlardan bir tanesi Ülkü dergisidir. Ahmet Ağaoğlu'nun ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun yine bu çerçevede değerlendirilebilecek dergi çalışmaları bulunmaktadır(*Yeni Adam*).

Hilmi Ziya Ülken, Mustafa Kemal Atatürk'e imzalı olarak sunduğu Türk Tefekkür Tarihi başlıklı çalışmasını işte bu ortamda yayınlamıştı. Genç cumhuriyetin ihtiyaçlarına ve siyasetlerine uygun görülmüş olsa gerektir ki,⁴⁸ Hilmi Ziya Ülken bu çalışması nedeniyle Mustafa Kemal'in övgülerine mazhar olmuş ve incelemeler yapmak üzere yurt dışına gönderilerek ödüllendirilmiştir.

Hilmi Ziya Ülken'in genelde medeniyet konusuna, özelde de Türk batılılaşmasına ilişkin değerlendirmelerine özellikle *Millet ve Tarih Şuuru*, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* ve *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* başlıklı çalışmalarında rastlanır.

⁴⁸ Aslında kitap, Türk Tarih Cemiyeti'nin isteği üzerine ve daha büyük bir projenin parçası olarak kaleme alınmıştır: "Türk Tarih Cemiyetinden, Türk hikmeti ve Türk mistisizminin yazılması vazifesini aldığımız zaman bu kitabın mühim bir parçası üzerinde çalışmaya başlamıştık. Bundan başka eserin diğer birçok kısımlarında da, aynı cemiyet için hazırlık yapan muhterem zatların tettebbülerinden istifade ettik." Hilmi Ziya, *Türk Tefekkürü Tarihi*, İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya, 1933, c. I, s. 8-9.

Hilmi Ziya Ülken medeniyeti, “sürekli bir yürüyüş” olarak tanımlar.⁴⁹ Bu yürüyüşün sürekliliğini sağlayan ise, ona göre, ‘tercüme’dir: “Bu kitaptaki [*Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*] temel fikir şudur: Ayrı ayrı medeniyetleri açar gibi görünen büyük ‘uyanış’lar, hakikatta, gittikçe genişleyen sürekli tefekkürle birbirine bağlıdır. Bu sürekli tefekkürü temin eden ise bilhassa ‘tercüme’dir.”⁵⁰ Kitap, bu temel düşünceden hareketle, İslam medeniyetinin Yunan medeniyetinden, daha sonra da, Orta Çağ’da ve sonrasında Batı medeniyetinin İslam medeniyetinden *tercüme* yoluyla aldıklarını göstermeye çalışmaktadır. Çalışmasında, medeniyetlerin sürekli olarak birbirleriyle etkileşim içerisinde olduklarından bahisle, bu etkileşimi sağlayan en önemli araç olarak da “tercüme”nin rolünü göstermek istemektedir:

“(…) medenî açılışta birer dönüm noktası teşkil eden uyanış devirlerinde, yeni fikir ve san’at mahsullerinin büyüklüğünü, açmış oldukları tesir kapılarının genişliğiyle mütenasip görüyoruz. Şüphe yok ki bu tesirlerin en başında ‘tercüme’ gelir.”⁵¹ Tercümenin rolüne ilişkin devamla şunları ifade eder: “‘Uyanış devirlerine yaratıcılık kudretini veren tercümedir.’ Tercüme, yukardan beri dokunduğum bütün bu karşılıklı tesirler kompleksini hulasa eder. Ve hakikaten medeni açılışın sürekliliğini temin eden bütün uyanış devirleri onunla açılmıştır.”⁵²

“Medeniyet sürekli bir hümanizmadır. Onu parçalamak veya son halkalarını zincirden koparıp almaya kalkmak mümkün değildir. Goethe, Hafız’dan Racine kadar yakın birinden bahseder gibi bahsediyordu.”⁵³ deyişinden de açıkça anlaşılacağı gibi Hilmi Ziya, medeniyet konusunda Gökalp’in kültür-medeniyet ayırımına pek itibar etmemekte ve böylesi bir ayırımı sürekli bir biçimde eleştirmektedir. Aynı nedenle Tanzimatçıları da eleştirmektedir. Onlara yönelttiği eleştiri, Tanzimatçıların “medeniyeti boş bir kalıp” olarak anlamış olduklarıdır. Ona göre teknik de aynı zamanda kültürün bir parçasıdır. Fakat Tanzimat kadrolarının çağdaş Batı medeniyetini bu bütünlük içerisinde görmediklerini ve bu nedenle de, bir “Türk hümanizması” ya da “Türk rönesansı” gerçekleştirmek için gerekli olan “kendine dönüş”ün

⁴⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 3. bs., İstanbul: Ülken Yay., 1997, s. 6.

⁵⁰ A. g. e., s. 5.

⁵¹ A. g. e., s. 14.

⁵² Aynı yerde.

⁵³ A. g. e., s. 18.

önünde en büyük engeli oluşturduklarını düşünmektedir.⁵⁴ Yapılması gereken, çağdaş Batı medeniyetini iyi bilmek, Türk tarihinin her yönünü iyice bellemek, Türkiye'nin şu anki toplumsal yapısını ve gösterdiği özellikleri tespit etmek⁵⁵ ve bütün bunların neticesinde *derinlikli* bir çağdaşlaşma teşebbüsüne girişmektir. Mesele bu şekilde kapsamlı ve derinlikli bir proje olarak algılanmadığı ve düşünülmediği için, Batı sığ bir şekilde anlaşılmıştır. Buna bağlı olarak da, Batılılaşma girişimlerimiz yüzeysel kalmış ve başarısızlıkla neticelenmiştir.

Hilmi Ziya Ülken, Cumhuriyet döneminde girişilen çabaların, özellikle de, Yunan klasiklerinin ve Batılı felsefe klasiklerinin tercüme edilmesine başlanmasını ve daha birçok girişimi, böylesi bir hümanizmanın yaratılması açısından çok olumlu görmekte ve bu girişimler karşısında heyecan duymaktadır. Kendisi de eserleriyle, çalışmalarıyla ve düşünceleriyle bu faaliyetler içerisinde yer almıştır. *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*'nün önsözü ve girişi okunduğunda, içindekiler tablosuna bakıldığında Hilmi Ziya Ülken'in, Cumhuriyet kadrolarının bu doğrultudaki uğraşlarına nedenli gönüllü katılımda bulunduğu görülebilir.

⁵⁴ Bkz. Hilmi Ziya Ülken, "Tanzimata Karşı", *Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul: Pulhan Matbaası, 1948, s. 22-32. Ayrıca bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1966. Hilmi Ziya Ülken'in medeniyet konusuna yaklaşımlarının, özellikle de Türk batılılaşmasına ilişkin eleştirilerinin Ahmet Ağaoğlu'nun Üç Medeniyet (Ankara: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1927) başlıklı çalışmasında dile getirilen düşüncelerle gösterdiği benzerlikler ilgi çekicidir.

⁵⁵ Hilmi Ziya Ülken'in, Sabahaddin Bey'in sosyolojik düşüncelerine ve yöntemine ilgi ve yakınlık duymasını, meselenin bu yönüyle alakalandırmak sanırız yanlış olmaz. (Üzerinde pek durulmamış bir konu olan Hilmi Ziya Ülken'in, gerek -bir önceki dipnotta belirttiğimiz benzerlikler nedeniyle- Ahmet Ağaoğlu çevresiyle ilişkisi ve gerekse de belli bir dönemden itibaren Sabahaddin Bey'in fikirlerine duyduğu yakınlık ve ilgi, onun beslenme kaynaklarını anlamak açısından üzerinde ayrıca durulmaya muhtaçtır.) Hilmi Ziya, Türk batılılaşma projesi çerçevesinde çalışmalar yapmasına bağlı olarak, sürekli karşısına çıkan bir figür olarak Ziya Gökalp ile de bir anlamda "hesaplaşmak" zorunda kalmıştır. "Sistemik Garp medeniyetinin memleketimizdeki ilk örneklerinden biri" olarak değerlendirdiği Gökalp'i, her şeye rağmen, "eski fetvacılık ruhunun Avrupaî şekle bürünmesi" ve "Fransız içtimaiyatının esas fikirlerinden hareket ettiği halde, onun ifadesindeki fevkalade yumuşaklığı almamış ve Fransız sosyologlarının nihaysiz müşahede, tetkik ve istatistik meraklarına" ilgisiz kalmakla eleştirmiştir. Ziya Gökalp'in "muasırlaşma" anlayışı ve özellikle de kültür-medeniyet ayrımı da Hilmi Ziya'nın eleştirilerinden nasibini almıştır. Hilmi Ziya, bu konulara ilişkin düşünceleri nedeniyle Ziya Gökalp'i "Tanzimatın ekseri mütefekkirlerinden" ayırmaz. Hilmi Ziya'nın Gökalp'e ilişkin görüşleri ve eleştirileri için bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Ziya Gökalp*.

Hilmi Ziya Ülken'in *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* başlıklı eseri, toplum olarak yakın dönemde karşılaştığımız en önemli sorun olan Batılılaşma tecrübemiz ile doğrudan ilgili bir eserdir. Problemin önemi ve hâlâ devam ediyor oluşu, konuyu ele alan çalışmaların da sürekli gündemde kalmasını sağlamaktadır. Ancak Hilmi Ziya'nın eseri bunun ötesinde, muhtevasının ve sunduğu malzemenin zenginliği itibarıyla da önemini korumaktadır.

Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, 1960'lı yılların tartışma konularına ilişkin bir cevap ya da katkı olarak değerlendirilebilir. Hatırlanacağı üzere, 27 Mayıs 1960 askeri darbesi sonrasında tartışma konularını, kabaca ifade edilecek olursa, Batı'nın gelişmişlik seviyesine nasıl ulaşılacağı ve bunun mümkün olduğunca süratli bir şekilde nasıl gerçekleştirilebileceği oluşturmaktadır. 1960 sonrasında, mevcut Türk toplum yapısının tespiti için ampirik araştırmalar -özellikle de köy araştırmaları- gerçekleştirilirken, bir yandan da, bu toplumsal yapıyı belirleyen tarihsel koşullar, özellikle de Türk toplumunun Batılılaşma tecrübesinin tarihi de inceleme konusu yapılmıştır. Bu yaklaşımda, "toplumların geçmiş dönemdeki yapısal özelliklerinin yaşanan zaman kesitinde de varlığını duyuran kalıcı izler bıraktığı kanaati"nin etkili olduğu da muhakkaktır.

Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, bu anlamda, Mümtaz Turhan'a ait *Kültür Değişmeleri* (1951) ve *Garplılışmanın Neresindeyiz?* (1958) başlıklı eserler, İngilizcesi 1962 yılında yayınlanan ve dilimize ancak 1996'da tercüme edilen Şerif Mardin'in *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* ve yine aynı yazara ait *Jön Türkler'in Siyasi Fikirleri* (1965); Türkçe'ye ancak 1973'te *Türkiye'de Çağdaşlaşma* ismiyle ve bizzat yazarının serbest tarzda yaptığı tercümesi ve yeniden telif etmesi suretiyle kazandırılacak olan Niyazi Berkes'in *The Development of Secularism in Turkey* (1964) isimli eseri gibi, Türkiye'deki batılılaşma çabalarını ve tecrübelerini doğrudan ele almayı amaçlayan çalışmalardan biridir.

Hilmi Ziya Ülken'in eseri, diğer çalışmalarının bir devamı ve hatta bu kitabın yazılış yılına kadar aynı problem üzerinde kaleme aldığı değerlendirmelerinin bir hülasesi ve toplamı olarak da değerlendirilebilir. Bu eserinde dile getirdiği değerlendirmeler ve eleştiriler, daha önceki yıllarda gerek kitaplarında ve gerekse değişik yayınlarda yayınladığı makalelerinde ifade ettiği düşüncelerle bir süreklilik arz etmektedir.

Yazdığı bu eserler içerisinde Hilmi Ziya Ülken'in, günümüz için hâlâ geçerliliğini ve önemini koruyan birkaç kitabından birisidir *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Eser, yayımlandığı dönemde pek fazla ilgi çekmese de, bugün dahi alanının en önemli eserlerinden biri olma özelliğini korumaktadır. Şerif Mardin'in, yukarıda bahsedilen *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* eserinin "Teşekkür" faslında, "Türkçe kaynaklarda temel doğrultuyu verdiği" için Hilmi Ziya'ya teşekkür etmesi,⁵⁶ aynı alanda çalışan bir sosyal bilimcinin kadirşinaslığını gösteren bir ifade oluşunun ötesinde, Hilmi Ziya'nın döneme ilişkin kaynaklara vukufiyetine bir işaret olarak da değerlendirilmelidir.

Sonuç Yerine

Bu yazıda, Hilmi Ziya Ülken'in hayat hikâyesini anlatmaktan, eserlerinin bir bibliyografyasını sunmak veya kaleme aldığı sosyoloji ders kitaplarından hareketle 'sosyoloji anlayışı' nı tanıtmaktan ziyade; belli eserlerini merkeze almak suretiyle sosyoloji aracılığıyla Türk devleti ve toplumu için hayatî önemini hâlâ sürdürmekte olan belli sorunlara ilişkin yaklaşımları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Hilmi Ziya, her şeyden önce, bir öğretmen ve üniversite hocasıdır. Hilmi Ziya, felsefe, mantık, ahlak, coğrafya, İslam düşüncesi vb. birçok konuda gerek lise düzeyinde ve gerekse üniversite düzeyinde dersler vermiştir. Dolayısıyla onun öncelikli sorunu, ders verdiği bu konulardaki bilgi ve başvuru eseri eksikliğinin giderilmesi olmuştur. Eserlerinden pek çoğu bu öğretim görevinin bir ürünüdür.

Hilmi Ziya'nın bu akademisyen-öğretmen kişiliğinin yanı sıra, bir de memleket meseleleri karşısında duyduğu sorumluluk duygusuyla hareket ettiği gözlemlenmektedir. Gençlik yıllarında Anadolucu hareket içerisinde yer alması, bu doğrultuda dergiler çıkarması ya da bu anlayış çerçevesindeki dergilere yazıları ile katkıda bulunmuş olması önemlidir. Tamamlamaya ömrünün vefa etmediği en son çalışmasının da yine Anadolu kültürü üzerine oluşu,⁵⁷ hayatı boyunca memleket meseleleri karşısında duyduğu bu

⁵⁶ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan ve İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim Yay., 1996, s. 7.

⁵⁷ Gülseren Artunkal, "Hayatı ve Eserleriyle Babam Ülken", s. 2.

sorumluluk duygusunun bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

Netice olarak, Hilmi Ziya Ülken memleket sorunları karşısında sorumluluk duyan bir Türk sosyologu ve aydınıdır. Fakat buna rağmen, yüzü tümüyle Batı'ya dönük bir insandır. Referansları Kutsal Kitap'tan mitolojiye, edebiyattan akademik literatüre varıncaya kadar büyük çoğunlukla Batı dünyasındandır. Memleket problemlerinin köklü bir çözümünü, kendi ifadeleriyle, “bir Türk hümanizmasının” yaratılmasında görmektedir. Bu anlayışı doğrultusunda, kendisinden önceki aydınları ve batılılaşma yönündeki çabaları “yüzeysel kalmak”, “orijinal olmamak”, “Batı'yı anlayamamak” ya da te'lifyi kabil olmayan hususları “uzlaştırma girişimleri” gibi ifadelerle eleştirmektedir. Fakat gariptir ki, nihaî noktada kendisi de, gerek çağdaşı ve gerekse sonraki dönemin araştırmacıları tarafından benzer ifadelerle eleştirilmiştir.

Tüm zorluğuna rağmen, Hilmi Ziya Ülken'i incelemek ve anlamak bir gerekliliktir. Nev'i şahsına münhasır özellikleri olmasına karşın, o, aynı zamanda çağının ürünü bir aydın-akademisyendir. Bir dönem için örnek Türk aydın tipidir. O nedenle, Hilmi Ziya'yı anlamak Türkiye Cumhuriyeti'nin son derece önemli yarım yüzyılı aşkın bir dönemini anlamak demektir.

KAYNAKÇA

- *Actes du XVe Congrès International de Sociologie*, 2 cilt, İstanbul: Publication de la Faculte des Lettres de l'Université d'Istanbul, 1952-1954.
- Ağaoğlu, Ahmet, *Üç Medeniyet*, Ankara: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1927.
- Altun, Fahrettin, “Niyazi Berkes ve Eserleri Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2004, c. II, sy. 1, s. 439-474.
- Artunkal, Gülseren, “Hayatı ve Eserleriyle Babam Ülken”, *Sosyoloji Konferansları*, 1979 Yılı, 17. Kitap, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji Enstitüsü Yay., 1979, s. 1-8.
- Bulut, Yücel, “Türkiye'de Sosyoloji Sınıflamaları ve Ziya Gökalp”, *Sosyoloji Dergisi*, 2005, 3. Dizi-10. Sayı, s. 91-103.

- Coşkun, İsmail, “Sosyoloji Bölümünün Tarihine Dair”, İsmail Coşkun (yay. haz.), *75. Yılında Türkiye’de Sosyoloji*, İstanbul: Bağlam Yay., 1991, s. 13-23.

- Güngör, Erol, “Türkiye’de Sosyal İlimler”, *Dünden Bugünden: Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 1995.

- Kaçmazoğlu, Hacı Bayram, “1940-1950 Tarihleri Arasında Türk Sosyolojisi”, *Sosyoloji Dergisi*, 1990-1991, 3. Dizi-2. Sayı, s. 1-49.

- Kaçmazoğlu, Hacı Bayram, “Hasan Tanrıcut’un Eksik Kalan Fikirleri Üzerine”, *Toplumbilim*, Ekim 1993, sy. 2, s. 93-101.

- Kaya, Tülay, “İçtimaiyat’tan Sosyoloji’ye: İÜEF Sosyoloji Bölümü’nün Tarihine ve *Sosyoloji Dergisi*’ne Dair”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2008, c. VI, sy. 11, s. 713-730.

- Kösemihal, Nurettin Şazi, “Avrupa İşçileri’nden Bir Monografi Örneği (F. Le Play)”, *Sosyoloji Dergisi*, 1947-1949, sy. 4-5, s. 221-258.

- Kösemihal, Nurettin Şazi, “XVI Milletlerarası Sosyoloji Kongresi”, *Sosyoloji Dergisi*, 1955-1956, sy. 11-12, s. 172-185.

- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz’er Türköne, Fahri Unan ve İrfan Erdoğan, İstanbul: İletişim Yay., 1996.

- Parin, Suvat, “Toplumbilimin Türkiye Serüveninde Sosyoloji Kongreleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2008, c. VI, sy. 11, s. 691-712.

- Sanay, Eyyüp, *Hilmi Ziya Ülken: Psikolojisi, Sosyolojisi, Felsefesi*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yay., 1988.

- Sezer, Baykan, “Hilmi Ziya Ülken”, Hilmi Ziya Ülken, *Dünyada ve Türkiye’de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları*, İstanbul: Kitabevi, 2008, s. i-x.

- Takış, Taşkın, “Değerler Levhasının Tersine Çevirilişi: Hilmi Ziya Ülken”, *Doğu Batı*, “Türk Düşünce Serüveni: Akademidekiler” başlıklı özel sayı, Ağustos-Ekim 2000, sy. 12, s. 87-109.

- Tanyol, Cahit, “İçtimai Monografi Hazırlıkları: Prens Sabahattin”, *Sosyoloji Dergisi*, 1947-1949, sy. 4-5, s. 145-157.

- Tütengil, Cavit Orhan, “Prens Sabahattin (1877-1948)”, *Sosyoloji Dergisi*, 1947-1949, sy. 4-5, s. 158-220.

- Tütengil, Cavit Orhan, “Ülken Üzerine Notlar”, *Sosyoloji Konferansları*, 17. Kitap, 1979 yılı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji Enstitüsü Yay., 1979, s. 156-158.

- Uygun, H. ve İ. Özer, "Hilmi Ziya Ülken", Emre Kongar, *Türk Toplum Bilimcileri I*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- Ülken, Hatice, "Eşim Hilmi Ziya'nın Özel Hayatı", *Sosyoloji Konferansları*, 1979 Yılı, 17. Kitap, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji Enstitüsü Yay., 1979, s. 9-11.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türk Tefekkürü Tarihi*, İstanbul: Matbaai Ebüzziya, 1933, c. I.
- Ülken, Hilmi Ziya, "İkinci Dünya Sosyoloji Kongresi – Liege, 1953", *Sosyoloji Dergisi*, 1955-1956, sy. 10-11, s. 186-191.
- Ülken, Hilmi Ziya, "İnsanî İlimler Mümkün müdür?", *Sosyoloji Dergisi*, 1947-1949, sy. 4-5, s. 1-52.
- Ülken, Hilmi Ziya, "Milletlerarası Sosyoloji Cemiyeti", Hilmi Ziya Ülken, *Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları*, İstanbul: Kitabevi, 2008, s. 18-22.
- Ülken, Hilmi Ziya, "Milli Eğitim Bakanlığı Yüksek Makamına", *Sosyoloji Dergisi*, 1954, sy. 4, s. 59-66.
- Ülken, Hilmi Ziya, "Sosyolojinin Mevzuu ve Usulü", 1942, *Sosyoloji Dergisi*, sy. 1, s. 3-168.
- Ülken, Hilmi Ziya, "Tanzimata Karşı", *Millet ve Tarihi Şuuru*, İstanbul: Pulhan Matbaası, 1948, s. 22-32.
- Ülken, Hilmi Ziya, "Tecrübî Sosyoloji Araştırmaları", Hilmi Ziya Ülken, *Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları*, İstanbul: Kitabevi, 2008, s. 10-14.
- Ülken, Hilmi Ziya, "Türk Sosyoloji Cemiyeti", Hilmi Ziya Ülken, *Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji Öğretim ve Araştırmaları*, İstanbul: Kitabevi, 2008, s. 28-32.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Aşk Ahlakı: Halka Rağmen Halk İçin Kitap*, 2. bs., İstanbul: Anıl Yay., 1959.
- Ülken, Hilmi Ziya, Nurettin Şazi Kösemihal ve Cahit Tanyol, "Karataş Köyü Monografisi", *Sosyoloji Dergisi*, 1950, sy. 6, s. 85-103.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yay., 1979 [1. bs., İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1966].
- Ülken, Hilmi Ziya, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, 3. bs., İstanbul: Ülken Yay., 1997.

-
- Ülken, Hilmi Ziya, *Yirminci Asır Filozofları*, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1936.
 - Ülken, Hilmi Ziya, *Ziya Gökalp*, Yunus Koç (yay. haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2000 [1. bs., İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1942].
 - Vergili, Ayhan, *Hilmi Ziya Ülken Kitabı*, İstanbul: Kitabevi, 2006.

